Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Marián Gladiš – Lucia Jasinská (eds.)

Kúzlo zvuku

Košice 2019

ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS ŠAFARIKIANAE 127
2019

K Ú Z L O Z V U K O V

Marián GLADIŠ – Lucia JASINSKÁ
(eds.)

KOŠICE 2019

ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS ŠAFARIKIANAE 127
2019

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie vied – pobočka Košice

K Ú Z L O Z V U K O V

EDITORI

PhDr. Marián GLADIŠ, PhD., *Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach*
PhDr. Lucia JASINSKÁ, PhD., *Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach*

RECENZENTI

prof. PhDr. Slavomír ONDREJOVIČ, DrSc., *Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave*
doc. Mgr. Renáta PANOCOVÁ, PhD., *Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach*

Publikácia je čiastkovým výstupom riešenia projektu KEGA 022UPJŠ-4/2017 Jazyk a literatúra v súčasnom socio-kultúrnom a mediálnom kontexte.

© 2019 Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta

Všetky práva sú vyhradené – bez predchádzajúceho súhlasu majiteľa autorských práv nie je možné žiadnu časť tohto diela reprodukovať, ukladať do informačných systémov ani nijako inak rozširovať.

UMIESTNENIE: https://unibook.upjs.sk
DOSTUPNÁ OD: 15. júna 2019

ISBN 978-80-8152-746-3 (E-PUBLIKÁCIA)

doc. PhDr. Jozef LIŠKA, CSc.

* 2. apríla 1917 – Trebejov, okr. Košice-okolie

† 28. januára 1982 – Košice

„*A keby čo všetko veda povedala, nevysloví to nikdy tak ako slová: – Miluj svojho blížneho ako seba samého. – To slovo neprináša zmätok, nenávisť, závisť, krv a pomstu – ale sebažertvu, obeť, lásku, pokoj a odpúšťanie... Pokým sa na veci dívam očami tohto života, naplňuje ma pocit smútku i márnosti. Keď začnem na veci hľadieť z hľadiska večnosti, mizne smútok i pesimizmus, a tvár sa vyjasňuje, oči dostávajú lesk, vidím svet pokoja a radosti...*“

Jozef LIŠKA

OBSAH

Marián **Gladiš** – Lucia **Jasinská**: *Na úvod* 7

The Magic of Sounds 8

Ján **Sabol**: *Jazykovedné a logopedické dielo docenta Jozefa Lišku* 9
Marianna **Sedláková**: *Prínos Jozefa Lišku do slovenskej dialektológie* 19
Renáta **Gregová**: *Jozef Liška ako anglista* 25
Lena **Ivančová**: *Slovenská ortoepická norma podľa Jozefa Lišku* 31
Jozef **Sabol**: *Koncepcia logopedických riekaniek Jozefa Lišku* 37
Iveta **Bónová**: *K vývinu fonologického systému v detskej reči* 43
Anna **Džambová**: *K dištinktívnym príznakom v nemčine* 55
Július **Zimmermann**: *Meranie dysfónie* 63
Eva **Kiktová**: *Parametrická reprezentácia rečového signálu* 77
Marián **Gladiš**: *Jozef Liška aj ako filmový tvorca: Budú hovoriť dobre (1958)* 89
Daniel **Liška**: *Z rodinného albumu Liškovcov* 103

FOTOGRAFICKÁ PRÍLOHA:
Z rodinného fotoalbumu Liškovcov 117

Na úvod

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika (UPJŠ) v Košiciach a košická pobočka Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave usporiadali 13. decembra 2017 – v nadväznosti na májovú medzinárodnú vedeckú logopedickú konferenciu organizovanú pri príležitosti stého výročia narodenia zakladateľa slovenskej logopédie **doc. PhDr. Jozefa LIŠKU, CSc.**, – vedecký seminár pod názvom ***Kúzlo zvukov***. Podujatie rámcovali aj oslavy prvého decénia založenia Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach (2007) a ustanovenie košickej pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti, ktorá bola založená dva týždne pred týmto vedeckým podujatím (29. novembra 2017) na valnom zhromaždení Slovenskej jazykovednej spoločnosti v Bratislave.

Podujatie *Kúzlo zvukov* bolo prvou aktivitou, na ktorej košická pobočka Slovenskej jazykovednej spoločnosti organizačne participovala. Pripomenúť si život a jedinečné dielo docenta Jozefa Lišku a uctiť si jeho živú pamiatku prišli krátko pred Vianocami 2017 vedecko-pedagogickí pracovníci Katedry slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie, Katedry anglistiky a amerikanistiky a Katedry germanistiky Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach, ale aj ľudia mimo aktívneho akademického prostredia – vrátane MVDr. Daniela Lišku, syna doc. Jozefa Lišku, ktorý sprostredkoval účastníkom podujatia mimoriadne cenné čriepky z bohatého rodinného albumu Liškovcov. Jednotliví prednášajúci sa postupne venovali rozboru jazykovedného a logopedického diela Jozefa Lišku, jeho prínosu do slovenskej dialektológie či ortoepie, predstavili ho ako anglistu, ale venovali sa aj zvukovej stránke detskej reči, exaktným metódam merania porúch a nízkej kvality hlasu či strojovému spracovaniu rečového signálu.

Publikačným výstupom vedeckého seminára *Kúzlo zvukov* je rovnomenný recenzovaný zborník štúdií, ktorého súčasťou je aj interpretačná štúdia filmo-

vého dokumentu *Budú hovoriť dobre* – spoločensky významného diela, ktoré vzniklo v roku 1958 pod odborným patronátom doktora Jozefa Lišku.

Po krátkom „dozrievaní“ predkladáme publikáciu ctenej odbornej aj širšej laickej verejnosti.

Marián GLADIŠ – Lucia JASINSKÁ
editori zborníka

Košice 31. mája 2019

THE MAGIC OF SOUNDS

This reviewed collection of papers is based on the scientific colloquium ***The Magic of Sounds***, which was organized by the Department of Slovak Studies, Slavonic Philologies and Communication at the Faculty of Arts of the Pavol Jozef Šafárik University in Košice, and by the Košice Branch of the Slovak Linguistic Society at the Ľudovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, on the occasion of the 100th anniversary of the birth of **Associate Professor PhDr. Jozef LIŠKA, PhD.**, the founder of Slovak speech therapy. Participants focused their papers on the analysis of the linguistic and speech therapy work of Jozef Liška, his contribution to Slovak dialectology and orthoepy, presented him as an Anglicist, and they also dealt with the acoustic aspect of children's speech, exact methods of disturbances and low voice quality measuring, or machine speech processing. An interpretative paper on the documentary *They Will Speak Well* – a socially important piece of film work, which was made in 1958 under the supervision of Jozef Liška – is also included in the proceedings.

Jazykovedné a logopedické dielo docenta Jozefa Lišku

Dr. h. c. prof. PhDr. Ján SABOL, DrSc.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Doc. PhDr. Jozef LIŠKA, CSc., sa narodil 2. apríla 1917 – teda pred viac ako sto rokmi – v južnošarišskej obci Trebejov, ležiacej v malebnom údolí Hornádu, po jeho ľavej strane.

Obce Trebejov a susedný Sokoľ (na pravej strane Hornádu) – cez zvuky archetypu hory, ale aj nížiny, hlahol zvonov posilňujúci duchovný rozmer interpretácie tónov a šumov a v rytme vlakových kolies prinášajúcich a odvážajúcich okamihy tendencií k periodicite svojich časových, silových a tónových reflexov fónických impulzov – ako by boli predurčené na bádanie o zvukovej reči (doc. Jozef Liška, doc. Marianna Sedláková, Mgr. Viera Čorbová – prof. Ján Sabol, doc. Renáta Gregová).

Trebejovu tróni od západu monumentálna Širakova, pohlcujúca slnko ešte v jeho plnej sile, zužuje dolinu Hornádu, ktorá sa pod Sokoľom rozširuje a lúčom slnka poskytuje dlhšie účinkovanie. Opozícia slnka a zeme sa kloní viac k hre slnečných farieb, v Trebejove viac k reliéfu krajiny.

Ale Trebejov opantáva rytmus ako zvukový fenomén: pokojný tok Hornádu s kontinuálnym šumom pripomína archetyp epiky; rytmus vlakov – pretínajúcich západnú časť obce – svojou tendenciou až k automatizácii zasa simultánny princíp lyriky.

Dedina Trebejov ponúkla Slovensku a svetu budúceho bádateľa, popredného slovenského logopéda a jazykovedca, priekopníka a zakladateľa logopédie a patofonetiky na Slovensku, predsedu Slovenskej logopedickej spoločnosti a zakladajúceho člena pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV (pôvodne Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV) na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove, ktorého unavené srdce dotĺklo 28. januára 1982. Odpočíva doma, na trebejovskom cintoríne, pár desiatok metrov od rodného domu.

J. Liška prežil život naplnený bohatou pedagogickou, vedeckovýskumnou a organizačnou činnosťou. Na základnú školu chodil v susedných Obišovciach a v rodnom Trebejove. Po maturitnej skúške na reálnom gymnáziu v Košiciach (1935) odišiel študovať na Filozofickú fakultu UK v Prahe sla-

vistiku (slovenský jazyk, český jazyk), anglistiku a fonetiku (1935 – 1939). Tu v kruhu vynikajúcich lingvistov získava základy pre svoju vedeckú prácu a ponára sa do disciplíny, ktorá mu najviac učarovala – do fonetiky (fonetiku a logopédiu neskôr postgraduálne študuje aj na University College v Londýne a opätovne vo Fonetickom ústave FF UK v Prahe). Po štúdiách pôsobil ako stredoškolský profesor slovenčiny a angličtiny v Prešove, Humennom, Bratislave a v Košiciach. Od roku 1952 pracoval ako klinický logopéd a neskôr ako krajský logopéd Východoslovenského kraja. Roku 1963 prešiel do Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV; ostal však pracovať v Košiciach aj so zníženým úväzkom v zdravotníctve ako logopéd. V r. 1975 prešiel do novozriadeného Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach, odkiaľ v roku 1977 odišiel do Krajského ústavu národného zdravia v Košiciach ako samostatný vedecký pracovník v oblasti logopédie. Roku 1968 získal hodnosť kandidáta filologických vied v odbore všeobecná jazykoveda obhajobou práce *Slovenská spoluhláska* r *v normálnej a patologickej výslovnosti* a v roku 1973 sa na FF UJEP v Brne habilitoval v odbore fonetika vybranými štúdiami z fonetiky a patofonetiky.

Jozef Liška vo svojom vedeckom výskume stál pevne na „materiálovej“ pôde. Práve fonetika ako veda, ktorá skúma artikulačnú a akustickú stránku ľudskej reči, „pripútaná“ ku konkrétnemu zvukovému signálu, svojimi exaktnými metódami ho „učí“ uplatňovať jednotu teórie a praxe, nevnikať do teórií bez jednoznačného preverenia faktov. Od nej vedie jeho výskumná cesta k jazykovede i k logopédii.

Jazykovedné záujmy J. Lišku pokrývajú slovenskú dialektológiu, fonetiku a ortoepiu (pozri *Súpis publikovaných prác Jozefa Lišku za roky 1914 – 1977*, ktorý zostavila V. Čorbová, 1978). Podrobne skúmal pôvod východnej slovenčiny (najmä v knižnej práci *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. S mapou izoglos.* Turčiansky Sv. Martin: 1944); presvedčivou analýzou základných zvukových javov východnej slovenčiny (striednice za jery, vývin praslovanských skupín *tort-, *tolt- a *tert-, *telt-, striednice za nosovky, dispalatalizácie *e > o, *ě > a, dĺženie samohlások, diftongizácia r̥, l̥, zmena g > ɣ > h, likvidácia mäkkostnej korelácie, zmena r’, asibilácia ť, ď > c’, ʒ’ > c, ʒ, mäkké sykavky, kvantita a prízvuk) v ich historickom priereze dokazuje, že „východná slovenčina je ďaleko slovenskejšia, než sa doteraz myslelo“ (s. 70).

Rodnému východoslovenskému prostrediu zostal verný aj v ďalších štúdiách, v ktorých uvažuje o nárečovom svojráze východného Slovenska (In: *Almanach Východného Slovenska 1848 – 1948*. Košice: Osvetová rada mesta Košíc 1948, s. 162 – 169), o mäkkých sykavkách v šarišských nárečiach (In: *Nové obzory*. 7. Red. I. Sedlák, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1965, s. 269 – 283), o kvantite sotáckych samohlások (*O kvantite sotáckych*

samohlások. Jazykovedný časopis, 19, 1968, s. 169 – 199; *Length of Vowels in Sotac Dialects.* In: *Proceedings of the 6th International Congress of Phonetic Sciences.* Red. M. Romportl. Prague: Academia 1970, s. 559 – 566), o niektorých zvukových a morfologických javoch ako kritériu na rozlíšenie jednotlivých skupín východoslovenských nárečí (*K niektorým izoglosám južného Šariša*. In: *Nové obzory*. 13. Red. Š. Pažur. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1971, s. 321 – 335). V týchto štúdiách naplno využíva svoje fonetické vedomosti aj výsledky experimentálneho výskumu artikulačnej a akustickej stavby analyzovaných zvukových jednotiek v príslušných východoslovenských nárečiach. Dopĺňa tak údaje o fonetickom a fonologickom „statuse“ mäkkých sykaviek, spresňuje poznatky o rozvrstvení niektorých fonetických a morfologických javov i o ich „pohybe“ v používaní príslušníkmi viacerých generácií (a to najmä v južnom Šariši, ale aj v širšom kontexte ostatných nárečových oblastí na východnom Slovensku), skúma protiklad podľa kvantity a jeho fonetickú realizáciu v sotáckych nárečiach, ako aj jeho vývinové smerovanie a pod.

Svoje fonetické znalosti a bohatý výskumný materiál Jozef Liška zúročil aj v úvahách o kodifikácii slovenskej ortoepickej normy. V pozadí bádateľových poznámok tu často stojí jeho logopedická prax i viera, že skúsenosti v logopédii s výchovou správnej reči sa môžu vhodne využiť aj v ortoepii (porov. najmä *O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti.* Slovenská reč, 29, 1964, s. 193 – 210; *Kodifikácia spisovnej výslovnosti.* In: *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Red. J. Ružička, Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 149 – 160; *Základy slovenskej ortofónie a ortoepie pre logopedickú prax*. In: *Logopedický zborník. 1. Logopedické poradenstvo.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1972, s. 37 – 106). Vo svojich príspevkoch z tejto oblasti predkladá základný foneticko-ortoepický opis slovenských hlások, najmä na potreby logopedickej praxe, uvažuje o východisku slovenskej spisovnej výslovnosti, o otázke pomeru spisovnej výslovnosti a pravopisu, o vymedzení pojmu ortoepickej (vzornej) výslovnosti, o „normách“ spisovnej výslovnosti. Na zisťovanie ortoepickej normy a určenie jej kodifikácie uvádza niekoľko zásad: ortoepická výslovnosť má charakter celonárodný, reprezentatívny (spisovnú výslovnosť treba budovať na súčasnom stave živej výslovnosti používateľov spisovného jazyka na celom území Slovenska; ide o kritérium reprezentatívnosti); ortoepická výslovnosť má mať charakter bezpríznakový (kritérium úkonnosti, štruktúrnosti); ortoepická výslovnosť vyžaduje správne a presné tvorenie hlások a hláskových spojení (kritérium zrozumiteľnosti); pri pripravovaní kodifikácie ortoepickej normy treba brať do úvahy vzájomné vzťahy ortoepie a ortografie; ortoepická norma má byť ustálená a jednotná (kritérium stability); diskutabilná je otázka miery štylistického rozlíšenia jednotnej spisovnej výslovnosti (tu by šlo o kritérium funkčnos-

ti). Treba poznamenať, že viaceré závery J. Lišku sa potvrdili aj pri príprave ortoepickej príručky v Slovenskej ortoepickej komisii.

Vo fonetickom výskume slovenčiny sa J. Liška sústreďuje predovšetkým na tie zvukové javy, pri ktorých sa stretávajú súradnice fonetiky a logopédie; ide najmä o podrobný rozbor vibránt (*Rotacizmus. Foneticko-logopedická štúdia o chybnej výslovnosti* r *a jej náprave.* In: *Vlastivedný zborník. 1.* Košice: Archív mesta Košíc 1956, s. 304 – 348 + 4 prílohy; *Slovenské vibranty* r, ŕ. In: *Jazykovedné štúdie. 11*. *Jónov zborník*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1971, s. 262 – 287; *Hlásky* r *a* ř *v normálnej a patologickej výslovnosti*. In: *Logopedický zborník. 2 – 3. Z logopedického výskumu*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1974, s. 21 – 162). V týchto štúdiách sa predkladá vyčerpávajúca artikulačná a akustická charakteristika vibránt ako východisko na vymedzenie ich dištinktívnych vlastností, ale aj opis ich patologickej realizácie spolu s podrobným originálnym návodom na nápravu chybnej výslovnosti hlásky *r* a *ř.* Ďalšou „obľúbenou" hláskou autora je konsonant *ľ*, ktorý z fonetického hľadiska najpodrobnejšie skúmal v štúdiách *Slovenská mäkká spoluhláska* ľ (In: *Československá logopedie*. *Sborník statí*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1956, s. 114 – 126) a *Palatálna laterála v slovenčine* (Jazykovedný časopis, 22, 1971, s. 128 – 158); fonetický (artikulačný a akustický) opis aj tu prechádza do logopedickej a ortoepickej problematiky.

Jozef Liška ako anglista napísal niekoľko originálnych učebníc angličtiny.

Logopédia bola hlavnou pracovnou náplňou J. Lišku (pozri aj Čorbová, cit. príspevok, 1978) a odčerpávala mu najviac síl. Na viaceré závažné zvukové javy, ktoré rieši aj z hľadiska logopedickej praxe (ortofonický a ortoepický opis slovenských hlások na potreby logopedickej praxe, vibranty v slovenčine a v češtine, slovenská mäkká spoluhláska *ľ*), sme už upozornili vyššie. Jozef Liška pri skúmaní rečových porúch i možností ich nápravy postupuje integrálne a systémovo: od hlásky k celému komplexu artikulačno-akustickej a percepčnej štruktúry a odtiaľ k fungovaniu rečového signálu pri komunikácii. V jednej z programových logopedických štúdií *Základné problémy porúch výslovnosti* (In: *Dyslalie. Sborník přednášek o poruchách výslovnosti z VIII. celostátního zasedání logopedických pracovníků konaného v Praze ve dnech 20. a 21. května 1960*. Red. M. Sovák. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1960) píše: „Ak sa budeme aj naďalej dívať na poruchy artikulácie ako nedeliteľnú súčasť celej osobnosti človeka a jeho vzťahov k spoločnosti, čakajú nás iste nové úspechy v praxi aj vo výskume." (s. 28). K jeho ďalším nosným témam z oblasti logopedického výskumu patria: problematika sigmatizmu (*Sigmatismus nasalis functionalis*. Československá otolaryngologie, 6, Praha 1957, 5, s. 296 – 301; *Sigmatizmus nazálny funkčný*. Metodický list logopedický, 1, 1962/63, 1, s. 2 – 4, vydali logopedické zbory

Východoslovenského a Východočeského kraja. Košice: 1962), všeobecné problémy logopedického výskumu, vzťah fonetiky, patofonetiky a logopédie (*Budovanie a perspektívy logopédie*. In: *Logopedie ve výchově a vzdělání.* Praha: 1961, s. 275 – 287; *Plánovanie logopedického výskumu*. In: *Pracovní výchova defektních dětí.* Praha: 1963, s. 295 – 310; *Z výskumu styčných bodov fonetiky a patofonetiky*. Jazykovedný časopis, 20, 1969, s. 131 – 140; *Problémy procesu rečovej komunikácie pri poruchách výslovnosti.* Slovenská reč, 36, 1971, s. 129 – 138 a i.). Autor tu okrem iného zdôrazňuje nevyhnutnosť fonetického výskumu patologickej výslovnosti, upozorňuje na to, ako poruchy výslovnosti postihujú psychiku dieťaťa a aký majú odraz v spoločnosti atď. Osobitné miesto v logopedickom výskume J. Lišku zaujíma „optimistická" problematika čítania a reči dvoj- a trojročných detí (In: *Logopedický zborník 4 – 5. Logopedické problémy*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 31 – 127; *Logopedický zborník. 6. Reč, čítanie a ich poruchy.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 17 – 132). Jadrom tejto bádateľskej otázky je predovšetkým rozbor výsledkov vlastného autorovho experimentu s dvoma slovenskými deťmi. Jeho východiskom boli teoretické aj praktické poznatky predovšetkým z lingvistiky, logopédie a čiastočne aj z psychológie. Na základe tejto výskumnej sondy autor anticipuje zameranie svojich ďalších výskumov na štúdium procesov, na základe ktorých by sa dali vhodne rozvíjať isté schopnosti a akcelerovať niektoré procesy učenia v ranom veku.

Uvedenými problémami sa, prirodzene, nevyčerpáva logopedický „priestor" J. Lišku. V ďalších štúdiách skúma funkčné poruchy reči u školského dieťaťa, uvažuje o terapii reči encefalopatických detí, o fixácii a automatizácii v logopédii, o psychológii reči u postihnutých rečovou poruchou a i. A nakoniec, ale nie na poslednom mieste, treba podčiarknuť všestrannú logopedickoosvetovú činnosť J. Lišku, ktorá sa prejavila aj v praktických príručkách a v článkoch zameraných na rečovú výchovu detí v rodine a v škole.

V logopédii kulminuje symbióza vedca, pedagóga a organizátora J. Lišku, ktorý práve tu v najväčšej miere dokazuje prepojenie vedeckej teórie a praxe, tu najsústavnejšie realizuje svoje presvedčenie, že veda má pomáhať človeku. S neochabujúcou vervou a s nevšednou obetavosťou zakladal logopedické poradne, vyškolil logopedických pracovníkov z celého Slovenska, vydával osobitné logopedické zborníky (pod autorským uvedením *Jozef Liška a kolektív* ich uzatvára *Logopedický zborník. 6. Reč, čítanie a ich poruchy*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978),* ktoré majú značný ohlas aj v zahraničí, napísal desiatky vedeckých štúdií a populárno-vedeckých článkov, vypracoval základnú metodiku terapie hlavných druhov rečových porúch, organizoval logopedický výskum a logopedické konferencie, vynašiel prístroj na nápravu rotacizmu, ako praktický logopéd pomohol tisíckam detí

zbaviť sa rozličných porúch reči (porov. aj: Peciar, Š.: *Životné jubileum Jozefa Lišku.* Slovenská reč, 42, 1977, s. 183 – 184; Svačina, S.: *Jubileum Jozefa Lišky*. In: *Logopedický zborník. 6. Reč, čítanie a ich poruchy.* Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 345 – 354).

J. Liška vyrastal v chudobnej mnohodetnej rodine (bol najmladší z deviatich detí); na ceste za poznaním prekonával mnoho prekážok, ale učil sa premáhať aj samého seba. Výsledkami svojej húževnatej a obetavej bádateľskej práce, všestranne slúžiacej človeku, sa natrvalo zapísal do dejín slovenskej logopédie a jazykovedy.

A ešte jeden Liškov odkaz pre súčasné generácie:

Fonetik a logopéd doc. PhDr. Jozef Liška, CSc., sa po vzore stredovekých tovarišov vybral z rodnej viesky za poznaním a vzdelaním do sveta (Praha, Londýn). Ale zdanlivú tenziu rodného areálu a významných vedeckých a kultúrnych svetových centier zlúčil do vzájomnej symbiózy. Obohatený o najmodernejšie poznatky zo svojich disciplín *vrátil sa* k svojim rodákom, na Slovensko, aby im pomáhal plnohodnotne vplynúť do komunikačného priestoru. Povedané s básnikom – „veci a vecičky sveta" mu najplnšie zarezonovali DOMA; svojej domovine, ktorej autochtónnosť obhajoval vo viacerých štúdiách, zostal verný po celý svoj život.

Poznámka

* V cit. *Súpise publikovaných prác Jozefa Lišku za roky 1941 – 1977* (autorka V. Čorbová) sa za r. 1977 uvádzajú aj publikačné jednotky, ktoré (okrem príspevku *Rozvíjanie rečovej komunikácie pri oneskorenom vývine reči*) boli uverejnené r. 1978. Zároveň za r. 1978 treba ešte doplniť dva príspevky: 1) *Česká logopedická spoločnosť a jej vznik.* In: Jozef Liška a kolektív: *Logopedický zborník. 6. Reč, čítanie a ich poruchy.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 338 – 339; 2) *In memoriam profesora Karla Ohnesorga*. In: Ibid., s. 366 – 370.

V ďalších dvoch logopedických zborníkoch – pod autorským uvedením *Oľga Lišková a kolektív* – sú za roky 1984 a 1989 publikované nasledujúce príspevky Jozefa Lišku:

1) ***Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika***. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984:

Systém v zostavovaní logopedických riekaniek a textov pre výchovu a terapiu reči. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 57 – 66.

Úskalia zajakavosti, zajakavých a ich terapeutov. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Vý-

chodoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 311 – 329, rus. res. na s. 330 – 336, angl. res. na s. 337 – 344.

Rozbor stavu logopedickej služby na Slovensku k 1. 1. 1967 a návrh opatrení na jej zlepšenie. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 377 – 388.

Pripomienky k návrhu koncepcie logopedickej starostlivosti. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 389 – 392.

Náplň a poslanie Katedry logopédie na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 393 – 399.

Predslov. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 15 – 16, rus. znenie na s. 17 – 18, angl. znenie na s. 19 – 20.

Úvodné slovo na VI. logopedickej konferencii SLS v Považskej Bystrici. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 412 – 415.

Súpis publikačnej činnosti Stanislava Svačinu v rokoch 1925 – 1982. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 424 – 430.

(Pozri aj: Dvončová, J.: *Publikačná činnosť doc. dr. Jozefa Lišku, CSc., za rok 1984*. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989, s. 290 [s viacerými nedôslednosťami – J. S.].)

2) ***Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia***. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989:

Ku klasifikácii sigmatizmov. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989, s. 15 – 25.

Vybrané state z niektorých prejavov (*Základné problémy porúch výslovnosti*. – s. 29 – 30; *Budovanie a perspektívy logopédie*. – s. 30 – 32; *Plánovanie logopedického výskumu*. – s. 32 – 34; *Logopédia a fonetika*. – s. 35 – 36; *Práca logopéda a štúdium logopédie*. – s. 36 – 37). In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989, s. 29 – 37.

K niektorým problémom oneskoreného vývinu reči. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989, s. 39 – 46.

Záverečné slová na VIII. konferencii SLS. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989, s. 9 – 12.

LITERATÚRA A PRAMENE

ČORBOVÁ; V.: *Súpis publikovaných prác Jozefa Lišku za roky 1941– 1977.* In: Jozef Liška a kolektív: *Logopedický zborník. 6. Reč, čítanie a ich poruchy.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 355 – 360.

DVONČOVÁ, J.: *Literatúra o doc. dr. Jozefovi Liškovi, CSc.* [za roky 1977 – 1987.] In: Lišková, O. a kol.: *Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989, s. 290 – 291 [rovnaká nepresnosť ako v publikácii L. Dvonča *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975).* Martin: Matica slovenská 1987, s. 559 – J. S.].

DVONČOVÁ, J.: *Publikačná činnosť doc. dr. Jozefa Lišku, CSc. za rok 1984*. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 8. Logopedická prevencia*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1989, s. 290 [porov. aj pozn. na konci bodu 1 – J. S.)].

HORECKÝ, J.: *Za Jozefom Liškom*. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 204 – 205.

Jozef Liška. In: Behýlová, J. – Smetanová, Y.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (2001 – 2005). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003, s. 235 (heslo a súpis prác o J. Liškovi za roky 2001 – 2005).

Jozef Liška. In: Dvonč, L.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1976 – 1985). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1997, s. 306 – 308 (heslo a súpis prác J. Lišku za roky 1976 – 1984).

Jozef Liška. In: Dvonč, L.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1986 – 1995). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1998, s. 335 – 336 (heslo a súpis prác J. Lišku za rok 1989).

Jozef Liška. In: Dvonč, L.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1996 – 2000). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003, s. 235 (heslo a súpis prác o J. Liškovi za roky 1996 – 2000).

Liška, Jozef. In: Dvonč, L.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975). Martin: Matica

slovenská 1987, s. 552 – 559, opravy a doplnky (príl.), s. 13 (heslo a súpis prác J. Lišku za roky 1941 – 1974); [nepresnosť: ako autor jubilejného článku *Jubileum Jozefa Lišky*, Logopedický zborník 6, 1978, sa uvádza Ohnesorg, K. – správne Svačina, S. a Ohnesorg, K. – pozri vyššie; J. S.].

Liška, Jozef. In: Encyklopédia jazykovedy. Sprac. J. Mistrík s kolektívom autorov. Bratislava: Obzor 1993, s. 266 (heslo).

Liška, Jozef. In: Encyklopédia Slovenska. 3. Ed. V. Hajko et al. Bratislava: Veda 1979, s. 377 (heslo o J. Liškovi).

Liška, Jozef. In: Pedagogická encyklopédia. 1. Red. O. Pavlík et al. Bratislava: Veda 1984, s. 504 (heslo).

Liška, Jozef. In: Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). 3. Zv. K – L. Red. V. Mináč et al. Martin: Matica slovenská 1989, s. 416 – 417 (heslo).

MITRÍK, P.: *Nad hrobom predsedu Slovenskej logopedickej spoločnosti*. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 21 – 22, rus. znenie na s. 23 – 24, angl. znenie na s. 25 – 26.

NÁDVORNÍKOVÁ, V.: *Spomienka na doc. PhDr. Jozefa Lišku*. Špeciálna pedagogika, 1, 1982, s. 68.

OHNESORG, K.: [*Jubileum Jozefa Lišky*]. In: Jozef Liška a kolektív: *Logopedický zborník. 6. Reč, čítanie a ich poruchy*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 354 – 355.

ONDREJOVIČ, S.: *Spomienka na Jozefa Lišku*. Slovenská reč, 67, 2002, č. 3, s. 186 – 189.

ORAVCOVÁ, A.: *Autorský register časopisu Slovenská reč 1, 1932/1933 50, 1985*. Bratislava: Veda 1986 (príloha časopisu Slovenská reč, 51, 1986), s. 30, 97 (súpis prác J. Lišku uverejnených v rokoch 1941 – 1971 v Slovenskej reči).

PECIAR, Š.: *Životné jubileum Jozefa Lišku*. Slovenská reč, 42, 1977, s. 183 – 184 (k 60. narodeninám).

SABOL, J.: *Za docentom Jozefom Liškom*. Slovenská reč, 47, 1982, s. 309 – 311.

SABOL, J.: *Životom a prácou sa zapísal do dejín. Odišiel logopéd, jazykovedec doc. dr. Jozef Liška, CSc.* Večer, 14, 1982, č. 27 (9. 2. 1982), s. 3.

SABOL, J.: *Jazykovedné a logopedické dielo Jozefa Lišku*. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 27 – 31, rus. res. s. 32, angl. res. s. 33.

SVAČINA, S.: *Jubileum Jozefa Lišky*. In: Jozef Liška a kolektív: *Logopedický zborník. 6. Reč, čítanie a ich poruchy*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 345 – 354.

SYNEK, F. – SVAČINA, S.: *Vzpomínka na přítele Jozefa Lišku*. In: Oľga Lišková a kolektív: *Logopedický zborník. 7. Logopedická osveta a metodika*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 444 – 447.

RESUMÉ

Docent doktor Jozef Liška prežil život naplnený bohatou pedagogickou, vedeckovýskumnou a organizačnou činnosťou. Príspevok sa venuje jazykovednému a logopedickému dielu zakladateľa slovenskej logopédie, ktorý pracoval aj v oblastiach dialektológie, fonetiky, patofonetiky a anglistiky.

SUMMARY

The linguistic and speech therapy work of Associate Professor Jozef Liška

Associate Professor Dr. Jozef Liška survived a life filled with rich pedagogical, scientific and organizational activities. The paper deals with the linguistic and logopedic work of the founder of Slovak logopedy, who also worked in the fields of dialectology, phonetics, pathophonetics and English studies.

Prínos Jozefa Lišku do slovenskej dialektológie

doc. PhDr. Marianna SEDLÁKOVÁ, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Svoju prvú dialektologicky zameranú štúdiu Jozef Liška (JL) uverejnil vo vojnovom roku 1941 ako 24-ročný, dva roky po absolvovaní štúdia slovenčiny, češtiny, angličtiny a fonetiky na Karlovej univerzite v Prahe, po prvom roku stredoškolského učiteľského pôsobenia v okresnom meste Prešove, len dvadsaťtri kilometrov vzdialenom od jeho rodnej obce. Mal ideálne vzdelanie i podmienky na to, aby si jasne uvedomoval aktuálne pohyby v domácom jazyku, najprv asi v rodnom nárečí, ktoré suverénne ovládal. Najmä dlhšia neprítomnosť doma počas vysokoškolských štúdií, okrajovosť rodného nárečia, a teda jeho zjavná inakosť v porovnaní so susednými nárečiami a, pravdepodobne, výnimočný cit pre jazyk a sociálne podmienky, ktoré vývin jazyka výrazne ovplyvňujú, mu dovolili formulovať zásadné závery svojich pozorovaní, ako o tom svedčí i úryvok z textu štúdie.

„*Východoslovenské nárečia za posledné polstoročie sa zmenili až veľmi. Východné Slovensko malo donedávna všetky predpoklady, aby si uchovalo starý ráz svojej reči. Jeho postavenie geografické, ako úzke údolia, v ktorých sú niekedy ťažšie prístupné obce, málo ciest a úplne chudobná železničná sieť, málo väčších miest a skoro nijaké priemyslové strediská, zamestnanie obyvateľstva (roľníctvo), to všetko akosi konzervovalo nárečie. Čím ďalej na východ a sever, tieto podmienky sa stupňujú. Dnes je už veľa zmenené.*“ (Liška, 1941, s. 293).

Výrazné vývinové postrehy z tejto štúdie neskôr rozvinul v komplexnejšej práci venovanej celej oblasti nárečia južného Šariša. O fakty v jeho prácach sa môže aj dnešná jazykoveda pri vývinových úvahách o slovenčine pevne oprieť. Štylisticky príznakový názov jeho prvej štúdie[1] alarmuje jazykovedcov do výskumu východoslovenských nárečí v hodine dvanástej, ako sám píše, keď sa nárečia menia pod vplyvom spisovného jazyka a školy, rozhlasu a novín, čiastočne aj pod vplyvom češtiny (1940, s. 294). Sám sa do takého výskumu pustil následne, keď ho ako stredoškolského učiteľa osud zavial do

[1] *Zachovajú sa východoslovenské nárečia?*

Humenného, kde sa venoval aj výskumu sotáckych nárečí. Vo všetkých štúdiách venovaných nárečiam sa prejavil v prvom rade ako fonetik, ale aj ako fonológ. Fonologické javy si všímal v širokom systémovom kontexte a so štrukturalistickou istotou siahal po kľúčových javoch, ktoré sú z vývinového hľadiska pre skúmané nárečia dôležité. V osobitných štúdiách zaznamenal zvyšky kvantity v sotáckych nárečiach a postavenie príznakových mäkkých ostrých sykaviek v šarišskom nárečí. V oboch prípadoch ide o vývinovo príznakové javy, ktoré už v čase jeho výskumu boli (kvantita) či začínali byť (ostré sykavky) na ústupe.[2]

Azda najcitovanejšia Liškova dialektologická práca najprv vychádzala na pokračovanie v *Slovenskej reči* (1940/1941) a zohrala veľmi dôležitú úlohu v akejsi obrane slovenského pôvodu východoslovenských nárečí, okolo ktorého sa viedla vážna, celé desaťročie trvajúca polemika najmä s poľskými slavistami. Po vojne vyšla práca v celku pod názvom *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí* spolu s mapou izoglos v Matici slovenskej. V jej úvode JL na siedmich stranách uvádza doterajšiu literatúru o východoslovenských nárečiach. Túto časť uzatvárajú aj mená poľských dialektológov (Z. Stieber a M. Małecki), ktorí v niektorých svojich prácach spochybnili česko-slovenský pôvod východoslovenských nárečí, voči čomu sa postavil aj holandský slavista N. van Wijk. V ďalšej časti JL uvádza tri dovtedy zverejnené názory na pôvod východoslovenských nárečí (slovenský, ruský a poľský), ktoré boli v tom čase často ovplyvňované politickými názormi. Dôkladnou analýzou jednotlivých hláskoslovných znakov, epizodicky aj morfologických a lexikálnych prvkov (najmä však diferencovaná striednica za tvrdé jery, nekomplexná znelostná asimilácia v > f v neutralizačnej pozícii na konci slabiky, strata kvantity aj v iných ako v poľských nárečiach a podobne aj prízvuku na penultime, najmä však chronologická nezhoda vzniku týchto javov v poľštine a v slovenčine) JL, nadviažuc aj na argumenty van Wijka, potvrdil domáci pôvod východoslovenských nárečí. Ako jeden z argumentov využil aj súčasnú podobu pôvodom poľských goralských nárečí, ktoré sa od domácich východoslovenských nárečí výrazne líšia. Štúdiu následne citoval každý, kto sa nejakým spôsobom dotkol nárečí na východe Slovenska, čím nadobudla akýsi kultový charakter. Navyše práve v tejto práci bolo podľa L. Bartka[3] prvýkrát použité spojenie *abovské nárečie*, čím J. Liškovi pripadá prvenstvo v terminologickom zavedení adjektíva *abovský* na pomenovanie dialektu tohto regiónu, a to v štúdii z roku 1944. Dovtedy sa hovorilo o (slovenskom) nárečí Abova len ako pomenovania historickej administratívnej jednotky bez ohľadu na rozšírenie nárečových izoglos.

[2] Túto skutočnosť potvrdil aj náš následný výskum šarišského konsonantického subsystému (porovnaj Sedláková – Bilský, 2015).
[3] Bartko, 1983, s. 259.

Vo viacerých Liškových nárečových štúdiách sa prejavuje tendencia po komplexnom výklade nárečových javov. O taký pohľad na východoslovenské nárečia v najužšom slovanskom kontexte sa pokúsil v štúdii z roku 1948.[4] Do svojrázu východného Slovenska pojal autor logicky i rôznorodé susedstvo východoslovenských nárečí, ako ho sám nazval. Spomína susedstvo s domácimi gemerskými a liptovskými nárečiami, ale aj prítomnosť pôvodom cudzích nárečí v tomto regióne: maďarské nárečia na juhu, ostrovy nemeckých nárečí (spomína ostrov len) v okolí Kežmarku a „reťaz niekoľkých goralských (poľských) dedín“ (s. 162). Pri poľských a lemkovských (rusínskych) nárečiach uvádza aj ich hláskoslovnú charakteristiku. Pri charakteristike poľských nárečí zároveň upozorňuje na odlišnosti v porovnaní s domácimi východoslovenskými nárečiami, ktoré člení na spišské, šarišské, abovské (košické) a zemplínske. Následne v 12 bodoch uvádza hláskoslovné a morfologické znaky, podľa ktorých sa tieto nárečia vyčleňujú izoglosami. Pri jednotlivých znakoch v zátvorke uvádza základné areály, v ktorých sa jav vyskytuje. Tak k nárečiam nazvaným podľa mien bývalých žúp, spomenutým v úvode práce, postupne pribúdajú pomenovania často menších nárečových celkov, ako je základný areál. Ide o nárečia severného Šariša, juhozápadného Šariša a južného Zemplína. K samostatnému vyčleneniu užských nárečí JL ešte nedospel, ale podľa prísľubu z prvej štúdie v poslednom bode (12) diferencuje nárečia aj podľa rozličných tvarov minulého činného príčastia slovies 1. – 4. triedy, ktoré usporadúva historicky a frekvenčne. Vývinovo vzácne sú medzi nimi tvary dokazujúce existenciu prechodných diftongov -i̯u-, -i̯o- (*cerpi̯el*, *cerpi̯ol, cerpi̯ul, cerpi̯ou̯*) v nárečiach južného Šariša s prechodom do Spiša, v okolí Bardejova a v Zemplíne ako dôkaz kontaktu týchto nárečí s vokalickou mäkkostnou koreláciou, o čom svedčia aj prípady výskytu ostrova s podobou zámena *čo* na hranici medzi Šarišom a Abovom (ktorý uviedol už v mape izoglos v roku 1944). Tieto prípady v kontexte novších dialektologických i všeobecnolingvistických poznatkov môžu prispieť k presnejšej identifikácii osídľovacích procesov východného Slovenska.

Ako jazykovedec nemohol ostať nič dlžný svojmu rodnému nárečiu. Dôverné poznanie rodného nárečia i s priľahlým okolím sa vinie celou jeho dialektologickou prácou. V roku 1971, keď sa už naplno venoval logopédii, daroval svojmu rodnému nárečovému regiónu svoju poslednú dialektologickú štúdiu[5] so siedmimi podrobnými mapami územia tzv. južného Šariša, ktorý do týchto čias nebol samostatne nárečovo vyčlenený. J. Liška na základe svojich starších výskumov z rokov 1938 – 1942, ktoré uskutočnil sám v teréne a všímal si nielen reč najstarších obyvateľov skúmaných obcí, ale aj mladších

[4] *Nárečový svojráz východného Slovenska.*
[5] *K niektorým izoglosám južného Šariša*, 1971.

respondentov, mohol pri porovnaní reči rozličných generácií naznačiť vývinové tendencie niektorých hláskoslovných javov (najmä rozpadu diftongov), ktorým tiež venuje časť štúdie. Ako prvý ukázal, že toto nárečové územie vyčleňujú voči susedným nárečiam Spiša, Abova, Zemplína a JZ Šariša tieto izoglosy: ***vi̯era***, ***bi̯eli*** – oproti šarišskému *vira, bili* a abovskému *vera, beli*; ***ku̯oň***, ***stu̯ol***, oproti *kuň, stul* a *koň, stol*; *kreu̯*, *śliu̯ka* oproti *kref, śľifka*; ***mlatek***, ***pondzlek*** oproti zemplínskemu *mlatok, pondzelok*; ***dobroho***, ***dobromu*** oproti šarišskému *dobreho, dobremu*; ***Jankoj*** i ***Jankovi***, ***Marčoj*** oproti šarišskému *Jankovi, Marčovi* a napokon: ***mucha***, ***ucho*** oproti abovskému *muha, uho*. Aj pomocou kartografického spracovania poukázal na to, že izoglosy sú navzájom krížené, ako to uvádza na svojej mape č. 7.[6] Viaceré z tu uvedených znakov boli už v čase publikovania na ústupe, ale na základe svojich starších výskumov JL mohol zrevidovať niektoré dovtedajšie tvrdenia napríklad o rozšírení zmeny ch > h v tomto priestore.[7] Veľmi citlivo a metodologicky presne sa vyjadruje k sociolingvistickej problematike ohľadom veku a pohlavia respondentov a o ich potenciálnych migráciách, ktoré vždy veľmi výrazne ovplyvňovali nárečie. K viacerým problémovým javom (ako napríklad k tvarom l-ového príčastia) sa ešte podľa textu štúdie mienil vrátiť a svoj sľub, ako bolo vyššie konštatované, aj dodržal.

Na záver treba zopakovať, že Jozef Liška výraznou mierou prispel k vedeckým poznatkom v slovenskej dialektológii tým, že veľmi presne charakterizoval región južného Šariša ako vývinovo osobité prechodné nárečové pásmo, čím pomohol geograficky spresniť aj rozšírenie niektorých hláskoslovných javov susedného abovského nárečia. J. Liška prispel do dialektologickej terminológie tým, že zaviedol nárečové termíny *abovské nárečie* a *nárečie južného Šariša*. Výsledky svojich výskumov dôkladne kartograficky spracoval, čím spolu s citlivou vekovou diferenciáciou respondentov nárečových výskumov prispel výraznejšie aj do metodológie dialektológie. Dôverné poznanie východoslovenských nárečí mu umožnilo preukazne obhájiť domáci pôvod východoslovenských nárečí v dlhšej polemike s predstaviteľmi poľskej slavistiky a označiť ich ako prechodné nárečia medzi západoslovenskými a stredoslovenskými nárečiami. Vedecké poznatky Jozefa Lišku následne citujú všetky relevantné diela slovenskej dialektológie.

[6] Mapu preberáme zo štúdie *K niektorým izoglosám južného Šariša*, 1971, z pôvodnej strany 335.
[7] Kritika sa dotýka práce Š. Liptáka na túto tému.

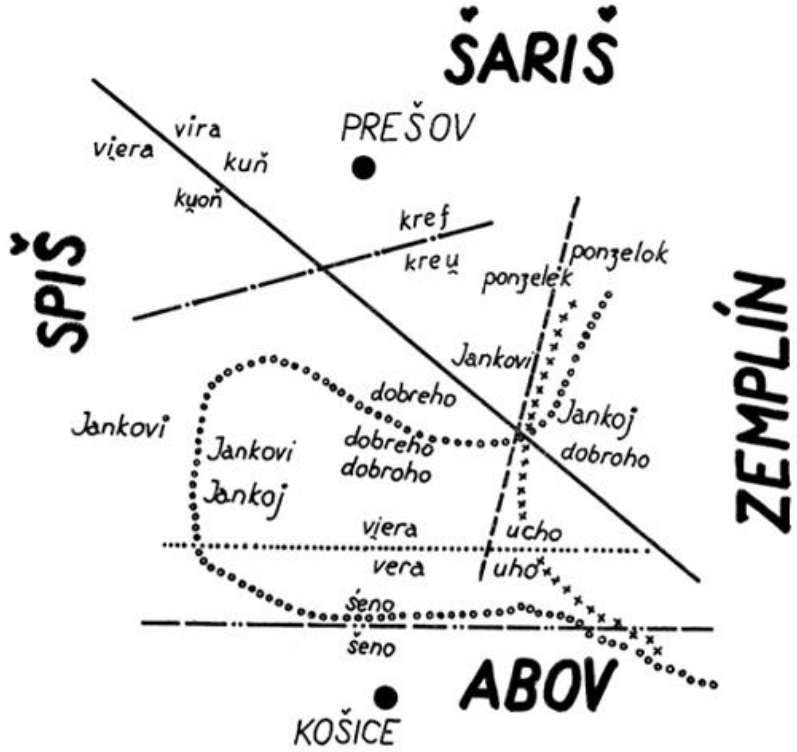

LITERATÚRA A PRAMENE

BARTKO, L.: K Charakteristike abovských nárečí. In: *Nové obzory*, 25, 1983, s. 253 – 266.

LIŠKA, J.: Zachovajú sa východoslovenské nárečia? *Slovenská reč*, 8, 1940/41, s. 293 – 298.

LIŠKA, J.: Rozriešime si otázku pôvodu východnej slovenčiny? *Slovenská reč*, 9, 1941/42, s. 48 – 58, 159 – 168, 209 – 215, 276 – 281, 306 – 310; roč. 10, 1942/43, s. 25 – 28, 65 – 71, 104 – 107, 167 – 173, 230 – 241.

LIŠKA, J.: *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*. S mapou izoglos. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1944. 83, /2/ s.

LIŠKA, J.: Nárečový svojráz východného Slovenska. In: *Almanach východného Slovenska 1848 – 1948*. Košice, Osvetová rada mesta Košíc 1948, s. 162 – 168.

LIŠKA, J.: Mäkké sykavky v šarišských nárečiach (fonetická štúdia). In: *Nové obzory*. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 7. Red. I. Sedlák. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1965, s. 269 – 283.

LIŠKA, J.: O kvantite sotáckych samohlások. *Jazykovedný časopis*, 19, 1968, s. 169 – 199.
LIŠKA, J.: K niektorým izoglosám južného Šariša. In: *Nové obzory*. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 13. Red. Š. Pažur. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1971, s. 321 – 335.
SEDLÁKOVÁ, M. – BILSKÝ, J.: Nárečie bardejovskej Dlhej Lúky po viac ako polstoročí od výskumu F. Buffu. In: *Jazykovedné štúdie*. XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015, s. 238 – 246. ISBN 978-80-224-1494-4.

RESUMÉ

Príspevok sa venuje prínosu doc. Jozefa Lišku do slovenskej dialektológie. Svoju prvú dialektologicky zameranú štúdiu publikoval v roku 1941. Presne charakterizoval región južného Šariša ako vývinovo osobité prechodné nárečové pásmo, čím pomohol geograficky spresniť aj rozšírenie niektorých hláskoslovných javov susedného abovského nárečia. V polemike s predstaviteľmi poľskej slavistiky obhájil domáci pôvod východoslovenských nárečí a označil ich ako prechodné dialekty medzi západoslovenskými a stredoslovenskými nárečiami. Jeho vedecké poznatky citujú všetky relevantné diela slovenskej dialektológie.

SUMMARY

The contribution of Jozef Liška to Slovak dialectology

This paper deals with the contribution of Associate Professor Jozef Liška, PhD. to the Slovak dialectology. He published his first dialectological study in 1941 as a 24-year-old man. Jozef Liška accurately characterized the region of southern Šariš as a developmentally distinctive transitional dialect, helping to specify geographically the extension of some phonetic phenomena of the neighboring Abovian dialect. In polemics with representatives of Polish Slavonic studies, he defended the domestic origin of Eastern Slovak dialects and described them as transitional dialects between the West Slovak and Central Slovak dialects. His scientific knowledge cites all relevant works of Slovak dialectology.

Jozef Liška ako anglista

doc. Mgr. Renáta GREGOVÁ, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Jozef Liška – známy lingvista, pedagóg, ale predovšetkým logopéd. Málokto však vie, že sa zaoberal aj opisom a fungovaním anglického jazyka a v tejto oblasti využil svoje schopnosti ešte skôr ako v logopédii.

Po skončení štúdií slovenského jazyka, českého jazyka, anglického jazyka a fonetiky na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe (1935 – 1939) Jozef Liška začal pracovať ako stredoškolský profesor. Najprv nastúpil na Štátne slovenské gymnázium v Prešove (1940), o rok neskôr učil na Štátnej slovenskej obchodnej akadémii v Humennom (1941) a v rokoch 1942 – 1946 pôsobil na Štátnej slovenskej obchodnej akadémii v Bratislave. V tom čase vydal dve zo svojich troch učebníc anglického jazyka.

Prvá učebnica angličtiny s názvom ***Učebnica anglického jazyka pre školy: I. roč. obchodných akadémií a V. triedu gymnázií*** (obr. 1) vyšla v roku 1945. Knihu otvára kapitola s názvom *O anglickom jazyku,* v ktorej autor zdôrazňuje dôležitosť angličtiny v hospodárskej, kultúrnej a politickej oblasti a prináša stručné informácie o histórii a o charaktere slovnej zásoby tohto jazyka. *Úvod* je venovaný výslovnosti a po ňom nasledujú jednotlivé *lekcie* zamerané na slovnú zásobu a gramatiku. V každej lekcii sú inštrukcie k jednotlivým cvičeniam najprv po anglicky, potom nasleduje fonetický prepis anglického textu a jeho slovenský preklad. 25 tematicky rôzne zameraných lekcií tvorí *Part I*, teda prvú časť učebnice. *Part II* – druhá časť – obsahuje porekadlá, básničky a pesničky už výlučne v angličtine. V tretej časti (*Part III*) sú cvičenia na nácvik zvukov a súhrn gramatiky a vo štvrtej časti (*Part IV*) čitateľ nájde sumár preberanej slovnej zásoby v tradičnom formáte: anglická podoba slova – prepis výslovnosti – slovenský preklad. Učebnicu uzatvára „bonus“ na vnútornej strane zadnej obálky – kompletný rozvrh učiva na celý školský rok (podrobnejšie Liška, 1945a).

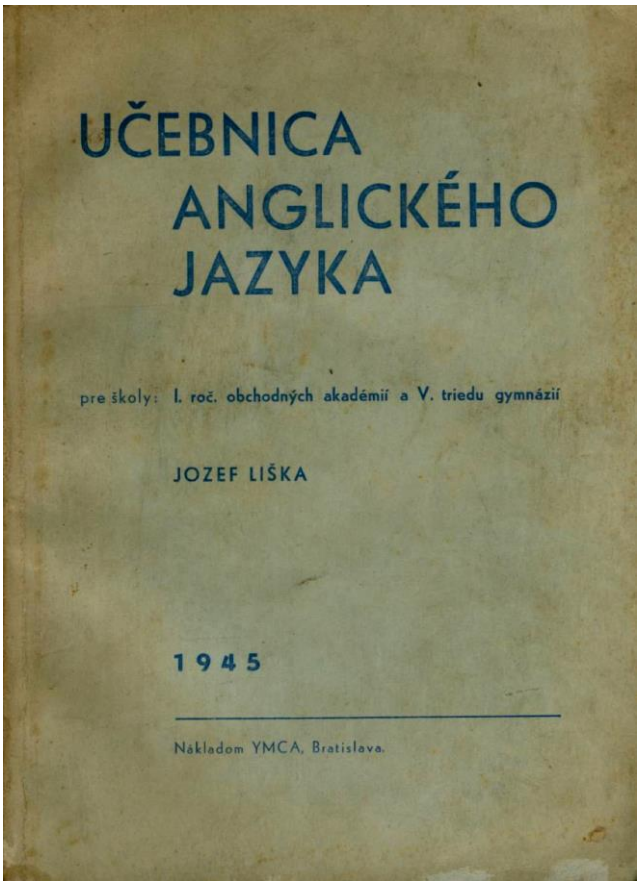

Obr. 1: Obálka *Učebnice anglického jazyka* od J. Lišku

Druhá kniha ***Učte sa po anglicky. Vždy s úsmevom*** (obr. 2) je – ako jej autor v *Predslove* uvádza – prvou slovenskou učebnicou anglického jazyka určenou na samoštúdium. Štruktúra knihy je podobná ako pri predchádzajúcej. To znamená, že na začiatku sa nachádza *Úvod*, po ktorom nasleduje kapitola o charaktere výslovnosti anglických zvukov (*Výslovnosť*). Prvá časť (*Part I*) ponúka 26 lekcií s rozličným tematickým zameraním. Druhá časť (*Part II*) zahŕňa príslovia, porekadlá a anekdoty umožňujúce overenie porozumenia slovnej zásoby predstavenej v prvej časti. Rozmanité cvičenia na nácvik zvukov a gramatiky anglického jazyka sú v tretej časti (*Part III*). Štvrtá časť (*Part IV*) sumarizuje slovnú zásobu učebnice (podrobnejšie Liška, 1945b).

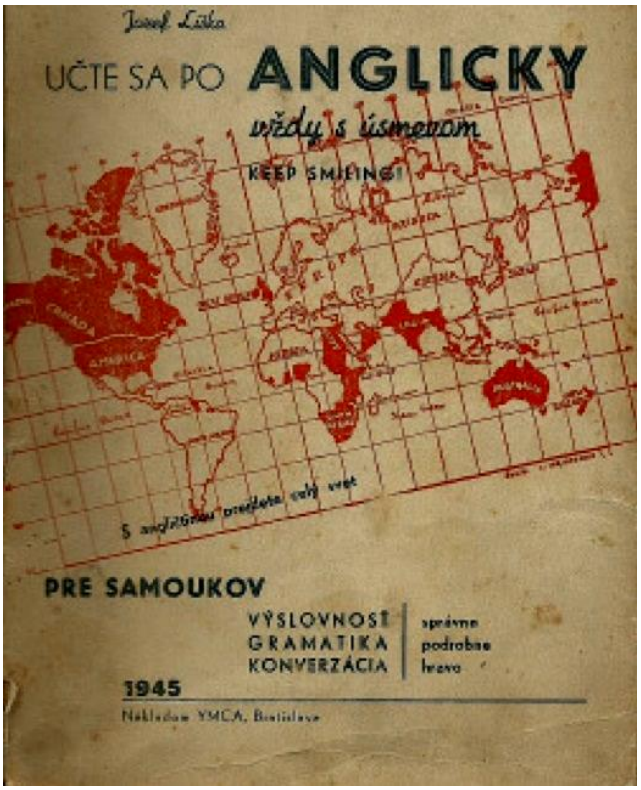

Obr. 2: Obálka knihy J. Lišku určenej pre samoukov

Po absolvovaní študijného pobytu na University College v Londýne v rokoch 1946 až 1947 vyšla tretia učebnica Jozefa Lišku s názvom ***Slabé a silné tvary v hovorovej angličtine*** (***Tak hovorí Angličan***). Posledná kniha (obr. 3), čo naznačuje aj jej názov, je zameraná na správnu výslovnosť často používaných tzv. gramatických slov v angličtine, ako sú zámená, predložky, spojky, členy, pomocné slovesá a častice. Ich špecifikom je, že majú jednu tzv. silnú formu, ktorá je prízvučná, a minimálne jednu slabú formu, ktorá je neprízvučná a charakterizuje ju redukcia vokalickej kvality, kvantity, ba dokonca aj vynechávanie niektorých hlások. Napríklad silná forma anglickej spojky **and** (a) je [**ænd**], avšak omnoho frekventovanejšie sú slabé formy [**ənd**], [**ən**] alebo [**ə**] (Liška, 1949). Správne používanie silných a slabých foriem gramatických slov je problémové práve pre cudzincov, v ktorých jazyku (ako napr. v slovenčine) redukovanie vokalickej kvantity a kvality nie je možné.

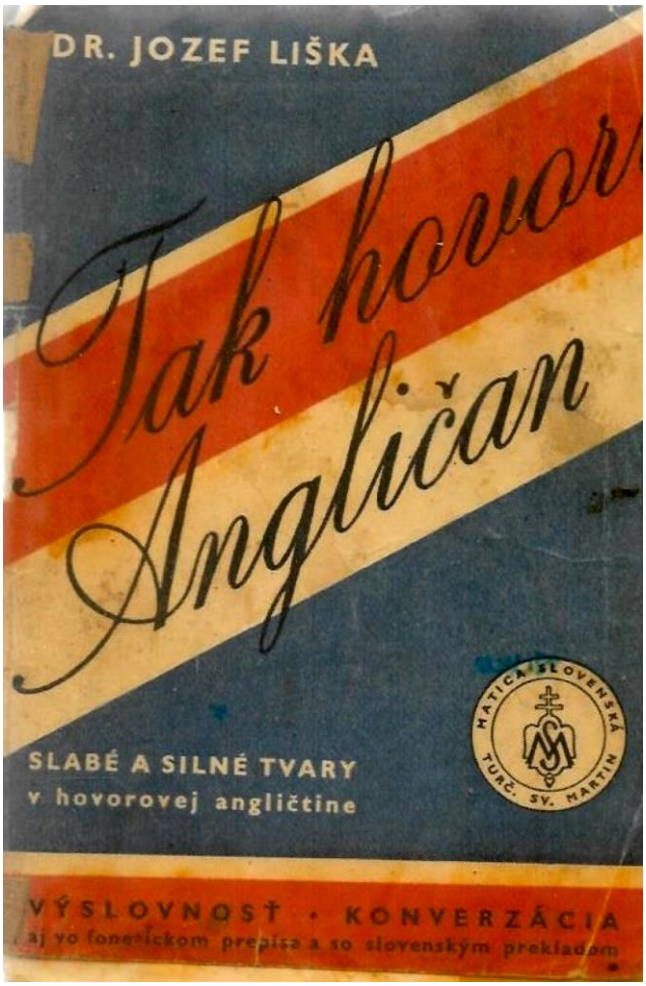

Obr. 3: Obálka knihy J. Lišku zameranej na správnu výslovnosť

Vďaka svojmu precíznemu a nadčasovému spracovaniu všetky tri učebnice angličtiny od Jozefa Lišku spĺňajú aj súčasné kritériá tvorby stredoškolských učebníc cudzieho jazyka.

Jozef Liška zúročil svoje teoretické aj praktické znalosti angličtiny aj neskôr, keď už v centre jeho záujmu bola logopédia. Logopedické články a štúdie publikoval v anglickom jazyku, či už v rámci domácich medzinárodných konferencií, alebo na zahraničných konferenciách. Perfektné ovládanie angličtiny mu teda umožnilo prezentovať výsledky vedeckej práce v zahraničí a zároveň oboznámiť svet s celou slovenskou a v tom čase i československou logopédiou.[8]

[8] Zoznam vedeckých článkov a štúdií, ktoré J. Liškovi vyšli v angličtine:

Avšak Jozef Liška nielen Slovensko „ukazoval“ svetu, ale aj opačne – svet „prinášal“ na Slovensko: v jednotlivých číslach *Logopedického zborníka* (1972 – 1984) predstavil slovenským odborným kruhom nové zahraničné publikácie týkajúce sa rôznych porúch reči, ako napr. ***Hlas a jeho poruchy*** od Margaret Greenovej[9] alebo ***Rázštep podnebia a reč*** od Mauriel Morleyovej,[10] či ***Vývin reči v detstve*** od tej istej autorky.[11]

Jozef Liška začínal svoju kariéru ako pedagóg, neskôr bol predovšetkým logopéd. Bol známy aj ako lingvista, ale priniesol veľa užitočného aj do oblasti výučby angličtiny ako cudzieho jazyka a do oblasti, ktorej dnes hovoríme ESP (*English for Specific Purposes*), teda *angličtina na špecifické účely*, keďže prekladanie odborných prác je nevyhnutne spojené so znalosťou odborného jazyka. Jozef Liška bol aj anglista.

LITERATÚRA A PRAMENE

LIŠKA, Jozef: *Učebnica anglického jazyka pre školy: I. roč. obchodných akadémií a V. triedu gymnázií*. 1. vyd. Bratislava: YMCA 1945 (a). 238 s.

Will they speak well? – In: Proceadings of the XIth International Speech and Voice Therapy Conference. Basel, New York 1960, s. 89 – 90.

Length of vowels in Sotak dialects. – In: Congressus Phoneticus. VI. Argumenta lectionum. Red. M. Romportl. Praha: Academia 1967, s. 80 – 81.

Length of vowels in Sotak dialects. – In: Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences. Held at Prague 7–13 September 1967. Red. B. Hála et al. Praha: Academia 1970, s. 559 – 562 + 4 s. obr. príl.

Some Problerns Resulting from Disorders of Articulation in Children. – The New Zealand Speech Therapists' Journal, 1971, May, s. 20 – 24.

Pronunciation Disorders and Their Effect in Society. (Summary.) – In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, 20, 1971, řada jazykovědná (A) č. 19, s. 219 – 220.

Articulatory Disorders and Their Effect in Community. – In: Colloquium Paedolinguisticum. Red. K. Ohnesorg. The Hague, Paris 1972, s. 152 – 158.

Slovak Speech Therapists' Association. – The New Zealand Speech Therapists' Journal, 1973, May, s. 22.

[9] Greene, M.: The Voice and its Disorders, 3. vyd., London 1972. – In: Logopedický zborník. 2 – 3. Z logopedického výskumu. Red. J. Liška. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1974, s. 386 (ref.).

[10] Morley, E. M.: Cleft palate and Speech, 7. vyd., Edinburgh and London 1973, 307 s. – In: Logopedický zborník. 4 – 5. Z logopedického výskumu. Red. J. Liška. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 421 – 422 (ref.).

[11] Morley, E. M.: The Development of Speech in Childhood, 3. vyd., Edinburgh and London 1972, 542 s. – In: Logopedický zborník. 4 – 5. Z logopedického výskumu. Red. J. Liška. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 422 – 424 (ref.).

LIŠKA, Jozef: *Učte sa po anglicky*. *Vždy s úsmevom*. 1. vyd. Bratislava: YMCA 1945 (b). 255 s.
LIŠKA, Jozef: *Slabé a silné tvary v hovorovej angličtine*. *(Tak hovorí Angličan)*. 1. vyd. Martin: Matica slovenská 1949. 187 s.
Logopedický zborník. 2 – 3. Z logopedického výskumu. Red. J. Liška. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1974.
Logopedický zborník. 4 – 5. Z logopedického výskumu. Red. J. Liška. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1976.
http://www.juls.savba.sk/ediela/slovenski_jazykovedci/1925-1975/Liska,%20Jozef.html.

RESUMÉ

Po skončení vysokoškolských štúdií Jozef Liška začal pracovať ako stredoškolský profesor. V rokoch 1945 až 1949 vyšli tri jeho učebnice anglického jazyka. Prvá kniha s názvom *Učebnica anglického jazyka* je určená obchodným akadémiám a gymnáziám. Kniha *Učte sa po anglicky. Vždy s úsmevom* je venovaná samoukom. Tretia kniha *Slabé a silné tvary v hovorovej angličtine* (*Tak hovorí Angličan*) sa zaoberá otázkou správnej výslovnosti anglických gramatických slov. Jozef Liška využil znalosť anglického jazyka aj ako logopéd – svoje logopedické články uverejňoval v angličtine a prekladal významné logopedické diela z angličtiny do slovenčiny.

SUMMARY

Jozef Liška as an Anglicist

When completing his university studies, Jozef Liška began working as a high school professor. Between the years 1945 and 1949, three of his textbooks of English were published. The first one entitled *Učebnica anglického jazyka* is intended for business academies and grammar schools. The book *Učte sa po anglicky. Vždy s úsmevom* is dedicated to self-learners. The third one *Slabé a silné tvary v hovorovej angličtine* (*Tak hovorí Angličan*) deals with the question of the correct pronunciation of English grammatical words. J. Liška used his knowledge of the English language as a speech therapist, too – he published scientific articles in English and translated important speech therapy works from English into Slovak.

Slovenská ortoepická norma podľa Jozefa Lišku

Mgr. Lena IVANČOVÁ, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Popri zásadných aktivitách Jozefa Lišku spojených so slovenskou **logopédiou** je jeho meno späté aj s ďalšími „rýdzejšie" lingvistickými disciplínami – s **fonetikou** a s **ortoepiou**. Jozef Liška bol dlhoročným členom ortoepickej komisie pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied (ďalej JÚĽŠ SAV) a s jeho výskumami sa počítalo ako s kľúčovými pri príprave ortoepickej príručky. Gejza Horák v *Zpráve o činnosti Ortoepickej komisie* píše: „Pripravovaná príručka má mať normatívny ráz a môže sa opierať o opis slovenských hlások, ktorý sa robí vo fonetickom kabinete fakulty UK v Bratislave, ako aj o fonetický výskum Dr. Jozefa Lišku v Košiciach." (1966, s. 183). Jozef Liška patril do pracovného jadra ortoepickej komisie a zároveň vypracoval „Predbežný náčrt koncepcie" pripravovanej ortoepickej príručky (tamže, s. 184).

V rokoch 1963 – 1975 pôsobil J. Liška ako samostatný vedecký pracovník JÚĽŠ SAV, vysunutý v Košiciach, so zníženým pracovným úväzkom v zdravotníctve ako krajský logopéd – mal na starosti iba tie najťažšie prípady (porov. Dvonč, 1997, s. 306). V rámci Slovenskej akadémie vied sa mu podarilo zorganizovať v Košiciach **fonetické laboratórium**, v ktorom (aj) exaktne analyzoval výslovnosť slovenských hercov a ďalších vedeckých, kultúrnych a spoločenských pracovníkov (podľa S. Svačinu, ktorý publikoval životopis J. Lišku, ich bolo až 2 000, navyše J. Liška podrobne skúmal aj východoslovenské nárečia – pozri 1978, s. 351). Výsledky svojich skúmaní Jozef Liška publikoval v zásadnej štúdii *O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti* (1964) v časopise *Slovenská reč* a v štúdii *Kodifikácia spisovnej výslovnosti* (1967) v zborníku *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Zaujímavou časťou tohto zborníka je aj diskusia, v ktorej J. Liška prezentoval veľmi presvedčivé a logické argumenty na obhajobu svojich ortoepických postojov – reagoval odvážne, vecne, bez obáv z lingvistických autorít, dokonca priamo v ich reči poukazoval na nereálnosť a umelosť niektorých výslovnostných javov navrhovaných na kodifikovanie (pozri 1967b, s. 197 – 200, podrobnejšie ďalej). Viacero ortoepických téz obsahuje aj jeho rozsiahla štúdia *Základy*

slovenskej ortofónie a ortoepie pre logopedickú prax, publikovaná v 1. diele *Logopedického zborníka*. V nasledujúcej časti predstavíme niekoľko východiskových téz týchto štúdií (súpis prác pozri in: Čorbová, 1978; Dvonč, 1987; 1997; o jazykovednej a logopedickej činnosti J. Lišku pozri aj Sabol, 1984).

Ortoepické tézy Jozefa Lišku

V *Slovenskej reči* (1964) J. Liška vymedzuje úlohu ortoepie: podľa neho je ňou podávať výklad pravidiel o správnom použití ortofonicky tvorených hlások v spisovnej výslovnosti; pripomína, že do „života" slovenskej ortoepie prakticky, ale aj v teórii výrazným spôsobom zasiahla práve logopédia. Vo svojej štúdii sa Liška pokúsil zhrnúť „poučky o správnej výslovnosti", dovtedy publikované v gramatikách, časopisoch aj v samostatných štúdiách, pričom predstavuje vybrané výslovnostné pravidlá Sama Czambela, Ľudovíta Nováka, Henricha Barteka, Jána Stanislava, Štefana Peciara, Eugena Paulinyho a ďalších (pozri s. 194 – 198). Po kritickom priblížení a konfrontácii jednotlivých prístupov k ortoepickým pravidlám v priestore slovenskej lingvistiky J. Liška kladie vo svojej štúdii trochu sugestívnu otázku, či by mala budúca ortoepická komisia pri vypracúvaní zásad a potom aj normy slovenskej spisovnej výslovnosti prijať zásadu Henricha Barteka a Jána Stanislava, aby sa za základ vzala **výslovnosť činohry Slovenského národného divadla** v Bratislave. Podľa jeho názoru NIE. J. Liška vysoko ocenil prácu národného umelca Janka Borodáča, ale pripomína, že nastúpila nová generácia hercov, zmenila sa scénická výslovnosť a nemožno hovoriť už ani o jednotnej norme činohry SND v Bratislave – a popritom existujú ďalšie veľké profesionálne súbory na Slovensku –, a teda herci podľa neho „nemôžu byť tou autoritou a tou rozhodujúcou silou, pre ktorú by sa ich výslovnosť kodifikovala ako norma slovenskej spisovnej výslovnosti alebo použila za základ slovenskej ortoepie, ako to navrhol J. Stanislav a najmä H. Bartek" (s. 200). Scénická reč si podľa Jozefa Lišku vyžaduje väčšiu voľnosť, herec je nútený využívať aj prvky emočného rázu a musí mať väčšiu škálu možností, napr. charakterizovať pôvod, spoločenské postavenie, citové rozpoloženie postavy atď., hoci ako pripomína, ani tu nemôže byť anarchia. Herci môžu pomôcť jazykovedcom pri zisťovaní ortoepickej normy, ale dôležitejšie je uplatňovať ju a pomáhať rozširovať v praxi (tamže). Ako podklad pre ortoepickú normu by sa podľa J. Lišku mala vziať **stredoslovenská** výslovnosť, konkrétne **martinský typ**. V štúdii ďalej podrobne rozvíja problematiku zdvojených hlások, cudzích hlások (ü, ö) a niektorých konsonantických skupín (s. 201 – 209). Navrhuje **kodifikovať dve normy**: 1. vzornú výslovnosť – charakterizovanú starostlivou výslovnosťou a 2. voľnejšiu výslovnosť – s menej presnou artikuláciou. Jozef Liška súhlasí s E. Paulinym, že nie je možné vrchnostensky

predpisovať istú kodifikáciu, keď za ňou nestojí norma so svojimi používateľmi (s. 207).

V štúdii *Kodifikácia spisovnej výslovnosti* (1967a) zhŕňa Jozef Liška 6 zásad (označuje ich ako kritériá), podľa ktorých treba zisťovať ortoepickú normu a určiť jej kodifikáciu: 1. kritérium reprezentatívnosti – ortoepická výslovnosť má mať celonárodný charakter; 2. kritérium úkonnosti, štruktúrnosti – výslovnosť má mať charakter bezprízнakový, v hlavných znakoch je systém spisovnej výslovnosti stredoslovenský; 3. kritérium zrozumiteľnosti – ortoepická výslovnosť vyžaduje správne a presné tvorenie hlások; 4. v rámci štvrtého kritéria hodnotí vzájomné vzťahy ortografie a ortoepie, pričom uvádza, že pri kodifikácii spisovnej výslovnosti je pravopis druhoradý; 5. kritérium stability – ortoepická norma má byť ustálená a jednotná; 6. kritérium funkčnosti – súvisí s otázkou, do akej miery možno hovoriť o štylistickom rozlíšení výslovnosti. V nadväznosti na kritériá J. Liška upozornil na problém, či treba uzákoniť jednu pevnú normu s variantmi, alebo dve normy – podľa jeho názoru skôr či neskôr budeme mať dve normy (s. 159).

Jeho hodnotenie stavu výslovnosti je dosť ostré: „Za najčastejšie príčiny priestupkov proti dnešnej kodifikácii spisovnej výslovnosti sa uvádza nedostatočná kultúra a metodicky nesprávne vyučovanie slovenského jazyka na školách v minulosti aj prítomnosti. Zdá sa mi, že tu ide aj o iné závažné príčiny. Terajšia kodifikácia je medzerovitá, ale aj neadekvátna. Spisovná výslovnostná norma nebola presne spracovaná a ustálená.“ (s. 156). Dodáva, že mnohí používatelia spisovného jazyka o norme ani nevedia (s. 157). O vzťahu kodifikácie a normy sa v závere vyjadril veľmi realisticky; kodifikácia podľa neho „nebude nikdy celkom totožná s normou, tým menej s jazykovou praxou“ (s. 160).

Jozef Liška húževnato a argumentačne presvedčivo bojoval za kodifikovanie verejnosťou **prijateľných podôb výrazov**. V diskusii o kodifikácii spisovnej výslovnosti (pozri 1967b, s. 197) sa vyjadril: „Priznám sa, že v texte referátu som si vyznačil červeným skupiny *le*, *li*, aby som ich všade vyslovil mäkko. Žiaľ, upieraním pozornosti na túto výslovnosť som ukázal odautomatizovanie, o ktorom som hovoril, na vlastnom prednese. Dôslednou výslovnosťou mäkkých skupín *ľe*, *ľi* som chcel demonštrovať, že túto výslovnosť majú dodržiavať predovšetkým tí lingvisti, ktorí ju obhajujú, ale vo svojich hovorených prejavoch sa sami proti nej prehrešujú až na 98 percent. Ojedinelé použitie mäkkého *ľ* v slove *aľe* nemôže zmeniť praktický postoj k výslovnosti týchto skupín, ani ku kultúre hovoreného slova. Chcú diktovať túto výslovnosť iným, ale ich samých sa to netýka? Aj kultúru spisovnej výslovnosti treba začať u seba.“ A neskôr pokračoval: „U nás sme si už zvykli aj v ortoepii teoretizovať viac na základe predpokladaného jazykového stavu než na

základe poznania skutočného stavu zvukovej stránky spisovnej slovenčiny, ktorý – ako vidieť – poznáme stále ešte málo a nedostatočne."

Slovenská ortoepia by aj dnes potrebovala takýchto „Liškov", pretože ani podľa dnešných pravidiel nie sú všetky ortoepicky správne tvary v súlade s kultivovaným jazykovým povedomím (napr. podľa *Pravidiel slovenskej výslovnosti* (1996) sú ortoepicky správne tvary ďeptať, ňechty, ňechťík ľekársky, rieka Ťisa, krík ťis atď.), ktoré by v takejto, ortoepicky správnej výslovnostnej, podobe boli verejnosťou nepochybne vnímané minimálne ako príznakové.

Súhrn ortofonických pravidiel (o správnom tvorení hlások) a ortoepických téz zhŕňa Jozef Liška v 1. diele *Logopedického zborníka* (1972) v rozsiahlej štúdii *Základy slovenskej ortofónie a ortoepie pre logopedickú prax*. Rozdiel medzi pojmami ortofónia a ortoepia vysvetľuje na jednoduchom príklade: ak niekto vysloví slovo *kd,e* ako *d,e*, bude ortofonicky v poriadku – hlásky budú vytvorené správne, ale výslovnosť bude nesprávna z hľadiska ortoepie, ktorá vyžaduje výslovnosť *gd,e*. Vo svojej štúdii Jozef Liška prináša komplexný **základný opis slovenských hlások**, ktorý je doplnený mnohými palatogramami, röntgenogramami, lingvogramami, oscilogramami atď., analyzuje, ako býva ich výslovnosť deformovaná v spisovnom jazyku, resp. v nárečiach (v pohraničných regiónoch ukrajinských, maďarských), a často sa odvoláva aj na patologické poruchy súvisiace so skúmaním detskej reči.

Jozef Liška o košickej univerzite

Jozef Liška celý život pracoval predovšetkým pre **východné Slovensko** (o. i. patril medzi zakladajúcich členov prešovskej pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti, v tom čase ešte ako odbočky Združenia slovenských jazykovedcov v Prešove – porov. Imrichová, 2014, s. 196). Ležal mu na srdci jeho osud. Mal ideály, vieru, víziu lepšej budúcnosti – bez nich by nebol možný nijaký posun. Veril v moc vzdelania, vo význam pedagógov pre správny vývoj spoločnosti. Uvedomoval si periférne postavenie východoslovenského kraja, videl v ňom však veľký potenciál: „Okrem hmotnej podpory schopným jednotlivcom, potrebuje východné Slovensko aj podporu duchovnú – p o t r e b u j e u n i v e r z i t u." A neskôr konštatuje: „Košice univerzitu a techniku raz budú mať. Čím to však bude neskoršie, tým bude horšie. Táto strata pre celé Slovensko sa teraz nedoceňuje. Univerzita a iné kultúrne ustanovizne, výstavy a súbehy, ktoré by v prvom rade slúžili k duchovnému rozvoju východoslovenského človeka. Pravda, všetko toto do značnej miery je podmienené hospodárskym zveľadením kraja, najmä jeho spriemyselnením. Závisí všetko to od starostlivosti mnohých, ktorí sú na vedúcich miestach – a tiež od ich umu a prezieravosti. ‚Give us the chance' – dajte nám

možnosť!“ A následne vyzýva: „Napokon na adresu našich ľudí: Čo si sami pre seba neurobíme, druhí nám to za nás iste neurobia!“ (1946/1947, s. 87).

Iste by sa potešil, ak by vedel, že košické univerzity dnes patria medzi špičkové vysoké školy na Slovensku a že už niekoľko desaťročí potvr-dzujú duchovný potenciál východného Slovenska, v ktorý vždy veril. Rozvíja sa na nich aj fonetické skúmanie (napr. aj v špecializovanom Laboratóriu experimentálnej fonetiky a komunikácie pri Katedre slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach), ktorého základy svojou bádateľskou činnosťou položil.

Východné Slovensko má nielen potenciál, ale aj obrovské bohatstvo v tvorivých odvážnych osobnostiach, ktoré nutne stoja na začiatku všetkého progresívneho, inovatívneho, priekopníckeho, čo môže kraj, ba ľudstvo pozdvihnúť a posunúť vpred. Takéto osobnosti si zaslúžia vďaku, uznanie a úctu. Medzi takéto osobnosti patrí aj Jozef Liška.

LITERATÚRA A PRAMENE

ČORBOVÁ, Viera (zost.): Súpis publikovaných prác Jozefa Lišku za roky 1941 – 1977. In: LIŠKA, Jozef a kol.: *Logopedický zborník*. 6. Reč, čítanie a ich poruchy. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 355 – 360.

HORÁK, Gejza: Zpráva o činnosti Ortoepickej komisie. In: *Slovenská reč,* roč. 31, 1966, č. 3, s. 183 – 184.

IMRICHOVÁ, Mária: Činnosť prešovskej pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti. In: *Šesťdesiat rokov akademickej jazykovednej slovakistiky v Prešove*. Eds. D. Slančová, M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2014, s. 195 – 219.

Jozef Liška. In: DVONČ, Ladislav: *Slovenskí jazykovedci*. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975). Martin: Matica slovenská 1987, s. 552 – 559.

Jozef Liška. In: DVONČ, Ladislav: *Slovenskí jazykovedci*. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1976 – 1985). Bratislava: Veda 1997, s. 306 – 308.

KRÁĽ, Ábel: *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1996. 626 s.

LIŠKA, Jozef: Úlohy a cesty východoslovenskej jazykovedy. In: *Svojina*, roč. 1, 1946/1947, č. 5 – 6, s. 83 – 87.

LIŠKA, Jozef: O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti. In: *Slovenská reč*, roč. 29, 1964, č. 4, s. 193 – 210.

LIŠKA, Jozef: Kodifikácia spisovnej výslovnosti. In: *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967 (a), s. 149 – 160.
LIŠKA, Jozef: Záver k diskusii o kodifikácii spisovnej výslovnosti. In: *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967 (b), s. 197 – 200.
LIŠKA, Jozef: Základy slovenskej ortofónie a ortoepie pre logopedickú prax. In: LIŠKA, Jozef a kol.: *Logopedický zborník*. 1. Logopedické poradenstvo. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1972, s. 37 – 106.
SABOL, Ján: Jazykovedné a logopedické dielo Jozefa Lišku. In: LIŠKOVÁ, Oľga a kol.: *Logopedický zborník*. 7. Logopedická osveta a metodika. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 27 – 31.
SVAČINA, Stanislav: Jubileum Jozefa Lišky. In: LIŠKA, Jozef a kol.: *Logopedický zborník*. 6. Reč, čítanie a ich poruchy. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 345 – 354.

RESUMÉ

Príspevok sa venuje skutočnosti, že popri zásadných aktivitách doc. Jozefa Lišku spojených so slovenskou logopédiou je jeho meno späté aj s ďalšími, takpovediac rýdzejšie lingvistickými disciplínami – s fonetikou a s ortoepiou.

SUMMARY

The orthoepic norm of Slovak according to Jozef Liška

The paper deals with the fact that in addition to the fundamental activities of Jozef Liška associated with the Slovak speech therapy (logopedics), his name is also related to others, more (or „purer“) linguistic disciplines such as phonetics and orthoepy.

Koncepcia logopedických riekaniek Jozefa Lišku

Mgr. Jozef SABOL

Docent Jozef Liška v sprievodnom texte k mojim riekankám (*Logopedický zborník 7*, 1984) konštatuje, že nie všetci logopedickí pracovníci sú rovnako úspešní pri rozvíjaní reči a pri náprave chybnej výslovnosti detí – a to aj napriek svojej odbornej pripravenosti na logopedickú prácu, ktorá je napokon základným predpokladom aj východiskom logopedickej činnosti. Domnieva sa, že úspech logopéda závisí hlavne od metód a metodických pomôcok, ktoré pri svojej činnosti používa. Jednou z dôležitých pomôcok, ktorými logopéd disponuje pri náprave chybnej výslovnosti detí, sú logopedické riekanky. Citujem docenta J. Lišku: „Riekanky majú deti rady pre ich rýmy i rytmickosť. Nachádzajú v nich záľubu, isté oživenie a motiváciu pri náprave. Doslova sa s nimi hrajú, obmieňajú ich, ba podľa nich si tvoria aj vlastné riekanky.“ Aj v ľudovej tvorbe nachádzame riekanky na nacvičovanie jednotlivých hlások. Popri ľahších riekankách nachádzame medzi nimi aj ťažšie, tzv. jazykolamy. Známe sú napr. *strč prst skrz krk – pes spí, psy spia – Juro neruj Jura – Juro fujaruje* alebo v českej verzii *třista třicet tři stříbrných křepelek*. Netreba vari ani pripomínať, že takéto texty skôr odrádzajú dieťa s chybnou výslovnosťou, keďže sa stáva terčom výsmechu rovesníkov.

Pomerne vhodnými sú texty od Jarmily Štítnickej (*Riekanky z čítanky*), či v češtine *Moje abeceda* od Josefa Ladu, alebo *Živá abeceda* od Františka Hrubína. Docent J. Liška tvrdí, že hoci ide o umelecky hodnotné veršíky, sú, bohužiaľ, vhodné iba pre tie deti materských škôl, ktoré majú správnu výslovnosť. Pre deti s chybnou výslovnosťou (a tých je údajne aj okolo 60 %, ba aj viac) nemajú tieto inak vydarené texty veľkú cenu.

Preto si niektorí logopedickí pracovníci sami zostavovali riekanky, ktorými nacvičovali konkrétne žiadané hlásky. V tomto smere bol najúspešnejší pokus českého logopéda Eduarda Veselého (*Učím se říkat s, z, c, š, ž, č*), ktorý riekanky rozdelil do siedmich oddielov. V nich sa zameriava hlavne na sykavky, lenže v ich zostavovaní nie je dôsledný. Kým napríklad v najviac vydarenom prvom oddiele sa precvičuje hláska **s** (bez účasti iných sykaviek), v ďalších oddieloch už okrem precvičovaných hlások použil aj ďalšie, zatiaľ nežiaduce sykavky.

Docent J. Liška stanovil tri základné kritériá, ktoré by mali spĺňať logopedické riekanky:

1. Prvou a najdôležitejšou požiadavkou pri zostavovaní logopedických riekaniek a textov je, aby sa v nich vôbec nevyskytovali hlásky, ktoré dieťa nevyslovuje správne, okrem tej hlásky, ktorú dieťa práve nacvičuje.
2. Druhá základná požiadavka je všeobecne platný pedagogický princíp – postupovať od ľahšieho k ťažšiemu, od známeho k neznámemu.
3. Nielen pri výbere jednotlivých slov, ale aj pri zostavovaní riekaniek sa majú v plnej miere využívať lingvistické poznatky o funkčných protikladoch foném. Deti by si mali uvedomiť nielen odlišné tvorenie a znenie príbuzných hlások, ale aj ich schopnosť rozlišovať významy slov a tvarov. Je to napríklad **kvalita samohlások** (buk – bok – býk), **dĺžka samohlások** (baba – bába, latka – látka, sud – súd), **znelosť spoluhlások** (sem – zem, kosa – koza, piť – biť), **spôsob tvorenia** (pes – pec – peč), **l/r/j** (dal – dar – daj), **č/š** (čaty – šaty, kočík – košík), **miesto tvorenia** (tam – kam, hodí – chodí), **artikulujúci orgán** (pery/jazyk: vak – rak), **nosová rezonancia** (mama – baba).

Na základe uvedených kritérií docent Liška stanovil 12 okruhov, v ktorých sa postupne majú objavovať nové hlásky. Trvá predovšetkým na zásade, že hlásky z vyššieho (neskoršieho) okruhu sa nemajú vyskytovať v nižšom okruhu. Na naplnenie uvedených zásad hľadal autora, ktorý by dokázal splniť predložené požiadavky a vytvoriť funkčné riekankové štvorveršia. Pri našom osobnom stretnutí mi predostrel svoj zámer a ja som aj napriek šibeničnému termínu – vďaka presvedčivým argumentom a iste aj jeho osobnej charizme – napokon súhlasil. Nakoniec som pre docenta Jozefa Lišku postupne vytvoril tri súbory riekaniek, ale keďže v dvoch z nich – neskôr vytvorených – som mal úplne voľnú ruku a pri ich zostavovaní som nebol obmedzovaný výberom a kombináciou hlások, nebudem sa im v tejto práci venovať. Hádam jedinou požiadavkou bolo vytvoriť krátke štvorveršia, ktoré sú ľahko zapamätateľné.

V prvom súbore je 12 okruhov, ako ich určil docent J. Liška podľa svojich praktických skúseností a ako som ich dokázal realizovať na základe predložených požiadaviek:

1. okruh obsahuje samohlásky; ideálne by bolo bez samohlások e, i, ale táto požiadavka ostala nesplnená. Zo spoluhlások sú zastúpené len perné **p**, **b**, **m**, **v** a spoluhlásky **h**, **j**. Z 10 riekaniek uvediem 3:
   Moje báby // majú háby. // Moje báby hajajú, // haju, haju, hajaju.

Eva má obavy, // obavy o pávy, // o pávy má obavy, // pávy havo objaví.
Po púpave páva behá, // po púpave májovej, // po púpave páva behá, // po púpave, hoja hej.

2. okruh, v ktorom sa priberajú dvojhlásky **ia**, **ie**, **iu**, **ô** a zo spoluhlások **f**. Môžu sa už vyskytnúť aj **t**, **d**, **n**, prípadne aj **l**. Uvádzam 3 príklady z 12:
   Dolu Váhom pláva // páva popolavá, // páva popolavá // do Dunaja pláva.
   Vábia ma háje, // vábia ma duby, // vábia ma jahody, // vábia ma huby.
   Podúvaj, povievaj, // po háji povievaj, // holuby biele tam // na dube pohojdaj.
3. okruh priberá spoluhlásky **k**, **g**, **ch** a bilabiálne **u̯**. Opäť tri ukážky z 12:
   Keby bola Katka // dlhá ako latka, // to by nakúkala // ponad môjho tatka.
   Váh je tajuplný, // Váh má chladné vlny. // Kto má odvahu, // hajde do Váhu.
   Na lúke konôpky // ukladám do kôpky. // Kvietky potom dáme // doma mojej mame.
4. okruh obsahuje už aj predopodnebné (tvrdopodnebné) **ď**, **ť**, **ň**, **ľ**. Uvádzam štyri ukážky:
   Ďobe ďateľ, vyďobáva // na jabloni ďob, ďob, ďob. // Kto v jabloni, kto v nej býva? // Poď na chvíľku, poď von, poď!
   Uhádnete, deti, // kto nad poľom letí? // Letí motýľ na lúku // v maľovanom klobúku.
   Hoľa býva v lete holá, // nik je vtedy neodolá. // Hoľa je v lete plná ľudí, // na holi nikto nepoblúdi.
   Poďme domov, poďme, // bo pôjdeme potme. // Potme bude mátať v poli, // od mátoh ma hlávka bolí.
5. okruh priberá ostré (úzke) sykavky **s**, **z**, **c**, **dz** – ale bez tupých š, ž, č, dž. Aj tento okruh je rozdelený do štyroch podokruhov:
   a) zo všetkých sykaviek len **s**: Na svahu sa husi pasú, // husi pasú sivasté, // tam sa, husi moje sivé, // do sýtosti napaste.
   b) len **z**: V izbe je váza, // vo váze baza. // Zuza ju z lúky vzala, // do vázy v izbe dala.
   c) len **c**: Tancovali víly v noci, // tancovali do polnoci. // O polnoci víly // tance unavili.
   d) len **dz**: Odchádzam od medze, // obchádzam kvety, // na medzi nevädze // hľadajú deti.
6. okruh prináša riekanky, v ktorých sa striedajú všetky ostré sykavky **s**, **z**, **c** **dz**. Tri príklady:
   Jedla ovca z toho ovsa, // chcela ho zjesť celý, // nejedz, ovca, z toho ovsa, // aj my by sme chceli.
   V zime býva ozimina, // v zime celkom biela // a po zime zasa iná: // zozelenie celá.

Spieval Zolo sólo, // veselo nám bolo. // Dospieval sólo Zolo // a hneď nám smutno bolo.

7. okruh je tiež rozdelený do štyroch podokruhov, v ktorých sa vždy vyskytuje len jedna zo sykaviek **š**, **ž**, **č**, **dž**:
   a) len **š**: Pod jelšou chyžka, // v tej chyžke líška. // Vedľa chyžky // chytá myšky.
   b) len **ž**: Bežia, bežia ježe // do vežatej veže. // Pod vežatou vežou // už je kopa ježov.
   c) len **č**: Maličké mačiatko // naháňa vtáčatko. // Uleť, uleť, vtáča, // nechytí ťa mača.
   d) len **dž**: Hádžu kameň chalani, // fundží kameň nad nami. // Kto ho najďalej dohodí, // toho namočme do vody.
8. okruh, v ktorom sa precvičujú protiklady v rámci tupých sykaviek (samozrejme, ešte bez ostrých sykaviek):
   V jednom domku babka žije, // čipkované šaty šije. // Šaty bude šiť, // dokiaľ bude žiť.
   Pošli našu Kaču, // teplú má už kašu. // Keby nešla Kača, // moja bude kaša.
   Čiaže je to pšenička, // čo ju žala ženička? // Ženička ju žala, // domov odnášala.
9. okruh obsahuje oba rady sykaviek.
   Napríklad **s**, **š**, **z**, **ž**, **č**: Stená šteňa, zo sna skučí, // stená a sa zlostí, // tak sa chúďa vo sne mučí, // že mu zjedli kosti.
   s, **š**, **z**, **č**: Vyšlo slnce spoza lesa, // zaspievalo vtáča, // vtáčí hlások, vzduchom chvej sa, // zobuď zo sna sedmospáča.
   dž, **dz**, **z**, **s**, **ž**: Máme doma džem, // zjesť ho nevládzem. // Dvaja to však uvládzeme, // chlieb si džemom namažeme.
   c, **č**, **s**, **z**: Aký je to kvietok, ocko? // To je motýľ – pávie očko. // Ten aj počas letu // podobá sa kvetu.
10. okruh, v ktorom sa po prvý raz objavuje spoluhláska **r**, ale v riekankách sa nevyskytujú sykavky a polosykavky:
    Pod horou je drienka, // pod ňou býva lienka, // tá lienka má brata, // drienke kôru pláta.
    Nad riekou je dúha, // najprv jedna, potom druhá. // Motýle k nim letia – // bude vari tretia?
    Varím, varím polievku, // polievka má pary, // beriem do rúk pokrievku, // pokrievka ma páli.
11. okruh obsahuje už všetky hlásky (teda aj **r** so sykavkami) v jednoduchších kombináciách:
    V kroví reve lev, // lev má hrozný rev. // Keď lev reve po púšti, // odvaha ma opustí.

Len čo orech dozrel, // z orecha sa pozrel. // Hlava sa mu točí: // ako dole skočí?

Keby slnko vedelo, // ako je nám veselo, // keď na lúku zhora hľadí, // keď nám tváre lúčmi hladí.

12. okruh je prakticky bez obmedzení, štvorveršia už majú nádych poetiky, ale aj tu platilo, že vítané sú protiklady skôr precvičovaných hlások:

Veselo býva na lúkach, // chodíme po nich na rukách. // Na rukách chodíme preto: // nechceme odplašiť leto.

Hneď zafúka zhora, // hneď zamieri dole. // Najprv hučí hora, // potom šumí pole.

Do studničky nazriem, // z čistej vody načriem, // do krčiažka čistej vody, // od smädu ma oslobodí.

Zašuchotal dáždik v raždí, // nechceš zmoknúť v chladnom daždi? // Žiadna starosť, blízko v kroví // rastie dáždnik lopúchový.

Uviedli sme niekoľko ukážok z riekaniek (dovedna ich bolo 140). To, nakoľko boli vydarené a či naplnili predstavy objednávateľa, zhodnotil docent J. Liška: „... je pochopiteľné, že i pre krátkosť času, za ktorý mal [Jozef Sabol – pozn. J. S.] napísať logopedické riekanky, nemohol do detailov splniť všetky naše predstavy. Napríklad žiadalo by sa viac príkladov na protiklady jednotlivých hlások, viac riekaniek z prvých okruhov... Aj tak sa domnievame, že jeho pokus je veľmi vydarený a pre logopedických pracovníkov i učiteľky materských škôl nesmierne užitočný.“

Môžeme právom konštatovať, že docent PhDr. Jozef Liška, CSc., svojou koncepciou logopedických riekaniek rozhodne patrí medzi priekopníkov vytvárania metód na posilnenie efektivity logopedickej činnosti.

Bolo mi cťou spolupracovať s týmto vzácnym človekom.

LITERATÚRA A PRAMENE

LIŠKOVÁ, Oľga: *Logopedický zborník 7. Logopedická osveta a metodika*. 1. vyd. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984. 477 s.

RESUMÉ

Príspevok poukazuje na skutočnosť, že nie všetci logopedickí pracovníci sú rovnako úspešní pri rozvíjaní reči a pri náprave chybnej výslovnosti detí. Úspech logopéda závisí hlavne od metód a metodických pomôcok, ktoré pri svojej činnosti používa. Jednou z dôležitých pomôcok, ktorými logopéd disponuje pri náprave chybnej výslovnosti detí, sú logopedické riekanky.

SUMMARY

The conception of logopedic rhymes of Jozef Liška

The paper refers to the fact that not all speech therapists are equally successful in developing speech and correcting children's wrong pronunciation. The success of the speech therapist depends mainly on the methods and methodological tools she/he uses in her/his activities. One of the important aids that speech therapists have in correcting children's erroneous pronunciation are speech therapy rhymes.

K vývinu fonologického systému v detskej reči

PhDr. Iveta BÓNOVÁ, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

V predkladanom príspevku sa na počesť stého výročia narodenia docenta Jozefa Lišku, významného vedeckého pracovníka Slovenskej akadémie vied, venujeme problematike ontogenézy detskej reči, ktorá úzko súvisí s predmetom jeho bohatého výskumného pôsobenia.

Jozef Liška ako zakladateľ logopédie na Slovensku sa v priebehu svojho profesionálneho života dominantne venoval práve tomuto interdisciplinárnemu vednému odboru, ktorý skúma zákonitosti vzniku, eliminovania a prevencie narušenej komunikačnej schopnosti. Keďže komunikačná schopnosť je „priesečníkom troch vzájomne sa v nej prelínajúcich množín biologických, psychických a sociálnych komponentov, a teda tvorí bio-psycho-sociálnu jednotu“ (Kerekrétiová a kol., 2009, s. 21), tak je relevantná otázka, kedy a vzhľadom na čo je uvedená schopnosť narušená. V logopedickej literatúre (Lechta, 1990) sa uvádza, že komunikačná schopnosť jednotlivca je narušená vtedy, keď jedna alebo viacero rovín jazykového prejavu pôsobí interferenčne na jeho komunikačný zámer (pričom môže ísť o foneticko-fonologickú rovinu, lexikálnu, morfologickú, syntaktickú, pragmaticko-komunikačnú rovinu, ale aj o deficity pri čítaní a písaní prejavov). Z uvedeného teda vyplýva, že logopéd pri stanovovaní narušenej komunikačnej schopnosti musí zohľadňovať nielen fyziologické, terapeutické, lingvistické, komunikačne zacielené, ale aj vývinové kritériá. Inak povedané, ak má logopéd identifikovať narušenie komunikačnej schopnosti, musí poznať aj zákonitosti ontogenézy detskej reči intaktnej (zdravo sa vyvíjajúcej) populácie, aby sa akákoľvek divergencia od vývinovej normy – či už ontogeneticky narušená alebo oneskorená schopnosť – dala diagnosticky identifikovať a terapeuticky vyhodnotiť. Práve vďaka výsledkom najnovších výskumov v oblasti detskej reči sa v logopédii rozširujú intervenčné možnosti, rozvíjajú sa a rozpracovávajú metódy diagnostiky a stimulácie. V súčasnosti už aj na Slovensku existuje viacero funkčných hodnotiacich nástrojov, napr. priemerná dĺžka výpovede (PDV) – kvantifikátor určujúci úroveň osvojených gramatických schopností dieťaťa, ktorý je zároveň súčasťou širšie a detailnejšie koncipovaného diagnostického

nástroja – Testu komunikačného správania pre deti v ranom veku (bližšie k hodnoteniu komunikačných schopností pozri Kapalková a kol., 2010). Relevantným indikátorom gramatického vývinu, rovnako adaptovaným na slovenčinu ako PDV, je aj Gramatický profil slovensky hovoriaceho dieťaťa (podrobnejšie Slančová – Kapalková, 2018), v ktorom sa berú do úvahy morfologické a syntaktické osobitosti systému slovenčiny. Citlivým a validným skríningovým nástrojom súvisiacim s fonologickou ontogenézou je aj test opakovania pseudoslov, ktorý na pozadí deficitov pri spracovávaní akustického signálu a oslabenia krátkodobej fonologickej pamäti identifikuje riziká špecificky narušeného vývinu reči (bližšie pozri Kapalková – Tokárová, 2017 a Mikulajová a kol., 2017). Ide teda o nástroje, ktorými logopédi vo svojej praxi na pozadí normy – získanej aj lingvistickou analýzou a interpretáciou reči intaktnej populácie – zachytávajú odklon od nenarušenej komunikačnej schopnosti.

Výskum foneticko-fonologickej roviny v detskej reči sa u nás intenzívnejšie realizuje až na začiatku 21. storočia, a to aj vďaka starším prácam českých autorov – K. Ohnesorga a J. Pačesovej, ktorí systematicky, vychádzajúc z denníkových záznamov, analyzovali reč detí. Rovnako bádanie fonologického vývinu napreduje aj vďaka zisteniam Jozefa Lišku. To sú priekopnícke prvopočiatky výskumu ontogenézy detskej reči na území bývalého Československa. K. Ohnesorg okrem sledovania rečového vývinu vlastných detí (Karola a Márie) skúmal zvukovú rovinu v širšom zábere. Komparáciou fonetických atribútov rečovej produkcie detí rozličných národov dospel k záveru, že čím je porovnávanie sústavnejšie, tým viac sa dajú potvrdiť generalizujúce a špecifikujúce realizácie v ich zvukovej ontogenéze. Rozborom a komparáciou reči francúzskych, lotyšských, poľských, ruských, slovinských, českých, čiastočne aj nemeckých, anglických, talianskych, maďarských, nórskych a rumunských detí identifikoval javy typické pre zvukový vývin v detskej reči, ktoré sumarizujúc, uvádzame v kondenzovanej podobe:

1. V súvislosti so znelosťou spoluhlások konštatuje, že neznelé konsonanty sa v detskej reči objavujú skôr ako ich znelé protiklady.
2. Záverové spoluhlásky sú v reči detí tvorené pred úžinovými konsonantmi, pretože v ústnej dutine je jednoduchšie vytvoriť záver ako úžinu, a zároveň sa konstriktívy v porovnaní s okluzívami artikulačne fixujú dlhšiu dobu.
3. Vo viacerých doložených prípadoch sa veláry nahrádzajú alveolárnymi spoluhláskami, čo autor zdôvodňuje tým, že predná časť jazyka má už dostatočnú obratnosť a presnosť pohybu, zatiaľ čo pohyby zadnej časti jazyka nie sú ešte dokonale ovládané. O tejto tendencii svedčí aj fakt, že v slovách u detí, ktoré pomerne skoro tvoria veláry, často dochádza

k vzájomnému zamieňaniu mäkkopodnebných a alveolárnych konsonantov.

4. Spomedzi frikatívnych konsonantov sa najťažšie osvojujú sykavky. Spočiatku ich deti nahrádzajú homorgánnymi okluzívami (artikulovanými na rovnakom mieste), neskôr inými frikatívami. Keď už realizujú sibilanty, často zamieňajú ostré a tupé sykavky alebo ich spájajú do jedného radu a realizujú ich ako palatalizované sykavky nezávisle od toho, či existujú alebo neexistujú vo zvukovom systéme toho ktorého jazyka.
5. V detskej reči je tvorenie konsonantov *r* a *l* vzhľadom na ich špecifický spôsob tvorenia artikulačne najnáročnejšie. Laterála *l* je spočiatku nahrádzaná frikatívou *j*, neskôr deti zvládnutou bokovou spoluhláskou *l* (*l'*) nahrádzajú vibrantu *r*, ktorá sa generuje kmitaním končeka jazyka. K vzájomnému zamieňaniu uvedených zvukov dochádza v rečovej produkcii detí vo všetkých pozorovaných jazykoch.
6. Jedným z charakteristických znakov detskej reči je vynechávanie počiatočnej spoluhlásky, ktorá si vyžaduje pevnejšiu artikuláciu ako konsonant v intervokalickom postavení.
7. Vo fónických radoch sa uskutočňujú niektoré zmeny hlások: asimilácia (podľa miesta a spôsobu artikulácie nesusedných konsonantov) a metatéza, prešmykovanie hlások v dlhších slovách, ktoré zasahuje najmä likvidy a niekedy aj sykavky. Uvedené zmeny spôsobuje viacero faktorov: artikulačný neúspech, neobratnosť hovoridiel, ale aj psychologické momenty.
8. Skracovanie slov o prvú slabiku nemožno zdôvodňovať prítomnosťou/neprítomnosťou prízvuku, lebo zvuková štruktúra slov sa na suprasegmentálnej úrovni v jednotlivých jazykoch výraznejšie diferencuje. Skracovanie je dôsledkom echolalického opakovania konca slov.

Jozef Liška na základe prvotných logopedických výskumov, realizovaných paralelne s bádaním K. Ohnesorga, dochádza k zisteniu, že pri nenarušenom rečovom vývine sa u dieťaťa, počnúc džavotaním, vytvára korelácia aj medzi zvukmi reči a kinestéziou. Pri artikulácii sa isté svalové pohyby a ich kinestetické pocity v mozgu spájajú s akustickými pocitmi, ktoré sa opakovaním zapamätávajú a neskôr zafixujú. Medzi kinestetickým, akustickým a napokon aj optickým obrazom hlásky (prípadne slova) vzniká korelácia, ktorá sa kontroluje spätnou väzbou (Liška, 1971). Reč síce vzniká činnosťou artikulačných orgánov, ale rodí sa v mozgu, preto hodnotiť fónickú podobu slov bez schopnosti dieťaťa fonematicky diferencovať zvuky nemá zmysel. Ide o komplikovanú fyzicko-psychickú činnosť, ktorá sa utvára, modifikuje a cizeluje v priebehu nie fonetickej, ale práve fonologickej ontogenézy.

V nadväznosti na doterajšie bádanie fonologického vývinu predkladáme výsledky výskumu, ktoré interpretujeme v širších súvislostiach na viacerých úrovniach. Vychádzame pritom z longitudinálneho sledovania dvoch detí diferencovaného pohlavia[12] a zároveň, v snahe overiť zistené údaje a objektívne ich zhodnotiť, aj z priečneho (semilongitudinálneho) sledovania 9 detí diferencovaného mladšieho predškolského veku (približne od 1,5 do 3,5 roka). S ohľadom na rozsah materiálu a prepojenosť na výskumné pôsobenie J. Lišku v predkladanom príspevku selektujeme výskumný materiál. Na pozadí vývinu fonémy /r/ v reči jedného zo skúmaných detí komplexne vnímame fonologickú ontogenézu a zároveň si všímame, aký relevantný parameter spôsobuje jej napredovanie. Fonologický vývin síce predstavuje kontinuálny, ale nie vždy rovnomerný proces, v rámci ktorého dochádza k zmenám. Preto longitudinálny výskum je spoľahlivou metódou, ktorá umožňuje zhromažďovanie kvantitatívne aj kvalitatívne cenných údajov pri sledovaní postupného stvárňovania designátora na úrovni zvuku (s možným fázami progresu, regresu aj stagnácie).

Z dát získaných v prvej etape výskumu boli exaktne stanovené kvantitatívne parametre, ktoré v spolupôsobení so zisteniami kvalitatívnej analýzy určujú úroveň fonologickej ontogenézy. Exaktnou veličinou, ktorá validne určuje stupeň fonologického vývinu, je index zrozumiteľnosti (Iz). Metodika jeho stanovenia bola už skôr podrobne spracovaná (pozri Bónová – Slančová, 2005; Bónová, 2008), na účely tohto príspevku ju však nepredkladáme, len pripomíname, že ide o číselnú hodnotu v intervale 0 – 1, do ktorej sa premieta počet a korektnosť zvukov detského slova na pozadí cieľového výrazu, pričom hodnota 1,0 znamená – v zmysle zrozumiteľnosti reči – dovŕšenie fonologického vývinu.

V jednotlivých mesiacoch, vychádzajúc z longitudinálneho sledovania rečovej produkcie jedného z pozorovaných detí (Terezky), uvádzame detské slová, ktorých cieľová forma obsahuje /r/, spolu s číselnou hodnotou indexu zrozumiteľnosti:

18. mesiac (Iz **0,62**): *baba* – krava, *bibu* – Terezu, *ňaňa* – krstná, *ďeďe* – Terezke

[12] Výskumný materiál v tejto práci bol získaný v rokoch 2003 – 2009 rámci projektov VNJH Vzdelávacej nadácie Jana Husa Cursus Inovati 140 *Vytvorenie kurzu „Vývin detskej reči pre humanitné fakulty na Slovensku*, VEGA č. 01/2228/05 *Vývin reči slovensky hovoriacich detí* a APVV-0044-06 *Verbálne a neverbálne správanie slovensky hovoriacich detí v raných štádiách vývinu ako východisko vytvorenia skríningového testu vývinu komunikačného správania* (Mikulajová, Slančová, Kapalková, Bónová, Kesselová). Tvoria ho transkripty zvukových nahrávok 2 detí, ktoré boli získavané pravidelne (raz mesačne) v prirodzenom rečovom prostredí pri troch diferencovaných činnostiach (stravovanie, kúpanie a hra).

19. mesiac (Iz **0,64**): *adidi* – škaredé, *dua* – druhá, *utu* – cukrík, *zobee* – zoberie
21. mesiac (Iz **0,65**): *abe* – škrabe, *ataté* – strakaté, *ati* – vráti, *bee* – breše, *bujijona* – burizonka, *dudova* – ružová, *kamea* – kamera, *obatom* – korbáčom, *onanonu* – oranžovú, *papeik* – papierik, *tana* – strana, *tedeta* – Terezka, *totu* – trošku, *ubobi* – urobí
23. mesiac (Iz **0,67**): *apcet* – vrabček, *iba* – ryba, *bodo* – brucho, *cucik* – cukrík, *dotota* – doktorka, *hoa* – chorá, *obaci* – obrázky, *ote* – rožtek, *vybee* – vyberie
26. mesiac (Iz **0,75**): *at* – rád, *cetit* – kresliť, *eance* – rezance, *ecka* – vrecká, *kauty* – karty, *ouce* – horúce, *podbaňik* – podbradník, *tejap* – kaleráb, *vyjata* – vyrástla
28. mesiac (Iz **0,83**): *acty* – hračky, *duhe* – druhé, *hlat* – hrať, *ibicta* – rybička, *lospávam* – rozprávam, *neopavil* – neopravil, *olanc* – oranž, *opatuj* – opatruj, *pecial* – peciar, *polátaj* – porátaj, *pozol* – pozor, *s tobejta* – s koberca, *siďecto* – srdiečko, *stom* – strom, *tabe* – škrabe, *Telesta* – Terezka, *tolytnacta* – korytnačka, *toujolňit* – trojuholník, *tulatto* – kuriatko, *vyfalbim* – vyfarbím
29. mesiac (Iz **0,85**): *čelvene* – červené, *elesta* – Terezka, *hacty* – hračky, *houce* – horúce, *chumty* – chrumky, *jasteicta* – jašterička, *lozumela* – rozumela, *moka* – mokrá, *misicau* – mišičiar, *natesila* – nakreslila, *neposis* – neprosíš, *oblastu* – obrázku, *oscabac* – oškrabať, *oštabeme* – oškrabeme, *papejit* – papierik, *pavosty* – parožky, *pozejam* – pozerám, *stasido* – strašidlo, *stativ* – stratil, *tejas*, *telas* – teraz, *ulobim* – urobím, *vencijátol* – ventilátor, *vystlc* – vystrč, *zaltujem* – žartujem
31. mesiac (Iz **0,88**): *busto* – bruško, *dalčeky* – darčeky, *čelvene* – červené, *klavata* – kravata, *lužové* – ružové, *mlaty* – mraky, *najamot* – náramok, *ňepozejam* – nepozerám, *ňespavi* – nespraví, *oblast*y – obrázky, *otšubovat* – odšrubovať, *papiele* – papiere, *stasido* – strašidlo, *tabuletta* – taburetka, *telas* – teraz, *uťelak* – uterák, *uzove* – ružové, *zavet*e – zavreté
33. mesiac (Iz **0,83**): *aje* – hraje, *centimetiu* – centimetrov, *ciene*, *cieune* – čierne, *dieutu* – dierku, *djancovat* – drancovať, *dovajit* – dovariť, *duzalo* – držalo, *faubenucte* – farbenučké, *hatty* – hračky, *huncety* – hrnčeky, *jobim* – robím *meteu* – meter, *moda* – modrá, *nebeu* – neber, *neop* – nerob, *nevatim* – nevarím, *nezojejo* – nezhorelo, *oblazot* – obrázok, *oplau* – oprav, *paca* – práca, *ouou* – orol, *pec* – preč, *pepacis* – prepáčiš, *pitiuty* – prikrývky, *stechu* – strechu, *stuty* – štvrtý, *štyli* – štyri, *tanajit* – kanárik, *tatastu* – tatársku, *Tejestine* – Terezkine, tesit – kresliť, *tidieuta* – krídelka, *toitnatta* – korytnačka, *tojutoňit* – trojuholník, *užova* – ružová, *vuchnat* – vrchnák, *vytútaj* – vykrúcaj, *zaviet* – zavrieť, *zuté* – žlté

35. mesiac (Iz **0,88**): *celusty* – ceruzky, *celvene* – červené, *djemat* – driemať, *doble* – dobre, *placi* – práci, *hlosit* – hrošík, *jodult* – jogurt, *lezancova* – rezancová, lutavice – rukavice, *moliac* – moriak, *oblasty* – obrázky, *olanzova* – oranžová, *plecitaj* – prečítaj, *plesňe* – presne, *pliplaveni* – pripravený, *silupová* – sirupová, *stiha* – strihá, *stlatilo* – stratilo, *stlija* – strihá, *stliva* – skrýva, *tamelu* – kameru
37. mesiac (Iz **0,88**): *dielu* – dieru, *doble* – dobre, *dovnutla* – dovnútra, *dvelta* – dvierka, *dvielattam* – zvieratam, *lak* – rak, *loch*a – hrocha, *lospavam* – rozprávam, *lybiatta* – rybiatka, *otuliare* – okuliare, *plasatta* – prasiatka, *plesa* – predsa, *plsty* – prsty, *plosite* – prosíte, *salisty* – šarišsky, *stlabe* – škrabe, *stlasit* – strážiť, *stledna* – stredná, *supel* – super, *svielatta* – zvieratá, *tamalaťi* – kamaráti, *tlepeta* – klepetá, *tolitnacta* – korytnačka, *tolmolan* – kormorán, *veleryba* – veleryba, *Zolta* – Zorka
40. mesiac (Iz **0,9**): *atvaliu* – akváriu, *doble* – dobre, *dohlajeme* – dohrajeme, *dovnutla* – dovnútra, *glilovane* – grilované, *hlasot* – hrášok, *hlozienťo* – hrozienko, lastlintach – rastlinkách, *molstého* – morského, *nastluhala* – nastrúhala, *ostluhanu* – ostrúhanú, *pozelat* – pozerať, *stlasime* – strašíme, *stlietat* – striekať, *stlomy* – stromy, *tlietta* – klietka, *uvalim* – uvarím, *zobelem* – zoberiem, *zvielata* – zvieratá, *žriebetto* – žriebetko
43. mesiac (Iz **0,92**): *beries* – berieš, *dlevo* – drevo, *doble* – dobre, *dvele* – dvere, *dvielta* – dvierka, *hlacty* – hračky, *kliva* – kríva, *losplava* – rozpráva, *nalodeňiny* – narodeniny, *nepliblizuj* – nepribližuj, *oblazok* – obrázok, *otvolil*a – otvorila, *place* – práce, *plechactu* – prechádzku, *plisiel* – prišiel, *pohal* – pohár, *rosťahovaca* – rozťahovacia, *splavila* – spravila, *stlasňe* – strašne, *telas* – teraz, *tleba* – treba, *tlosku* – trošku, *zdlavia* – zdravia, *tricať* – tridsať, *žriebetto* – žriebätko.

Na pozadí uvedeného súboru detských slov získaných z longitudinálneho sledovania môžeme v zhode s bádaním K. Ohnesorga konštatovať, že ako najnáročnejšia sa s ohľadom na spôsob generovania javí artikulácia likvíd. Keďže pozornosť upriamujeme na fonému */r/*, naše zistenia vyplývajúce z pozorovania fonologickej ontogenézy prepájame s identifikáciou fonologických procesov realizovaných v slovách, v ktorých cieľovej podobe sa nachádza fonéma */r/*. Rovnako v snahe kompletizovať zistenia z vývinového, lingvistického aj logopedického hľadiska podávame ich aj v previazanosti na klasifikáciu rotacizmu podľa J. Lišku. Rotacizmus (chybná výslovnosť *r*) je jednou z najfrekventovanejších dyslálií, ktorá u niektorých jedincov z viacerých dôvodov (napr. artikulačná náročnosť zvuku, deficity v zmyslovej percepcii, organické anomálie) pretrváva aj po období fyziologickej dyslálie. Rotacizmus súvisí s artikulačnou a akustickou charakteristikou tejto likvidy. Ide o vibrantu, pri ktorej generovaní sa konček jazyka rozkmitá a vzniká hr-

čivý zvuk. J. Liška za najdôležitejšie pri jej artikulácii pokladá „vytvorenie takého postavenia a napätia jazyka, aby vznikli podmienky pre rozkmitanie jeho končeka“ (1974, s. 31). Rozkmitaním jazyka sa na ďasnách utvára úžina, ktorou sa výdychový prúd striedavo uvoľňuje. Vzniká tak ďasnová, úžinová, znelá, hrčivá, ústna a jazyčná hláska, ktorá ako sonóra má vo svojom akustickom spektre prítomnú aj tónovú zložku. Spoluhláska *r* v závislosti od svojho postavenia v slove (začiatok, koniec slova; intervokalické, interkonsonantické postavenie) akusticky predstavuje jedno-, dvoj- a viackmitový zvuk (podrobnejšie Liška, 1974, s. 33 – 36).

V priebehu mesiacov, keď úroveň fonologickej akvizície vyjadrená prostredníctvom indexu zrozumiteľnosti dosahuje hodnotu 0,62 – 0,67, je /*r*/ v detských slovách v komparácii s ich cieľovými formami vynechávané. Dochádza tým k fonologickým procesom, v dôsledku ktorých sa mení štruktúra slova a slabiky. Vynechávaním artikulačne náročného konsonantu sa cieľové slovo skracuje (*iba* – ryba, *utu* – cukrík) alebo sa v ňom zjednodušujú viacčlenné spoluhláskové skupiny (*dua* – druhá, *apcet* – vrabček, *dotota* – doktorka). J. Liška vo svojej klasifikácii rotacizmu prípady, v ktorých sa *r* nevysloví (pri zvukovej realizácii slova sa vynechá), označuje mogirotacizmom. V súbore detských slov sú však aj prípady, v ktorých sa *r* nevynecháva, ale nahrádza sa artikulačne už zvládnutým jednoduchším konsonantom, ktorý sa v rámci slova viackrát realizuje (*ubobi* – urobí, *bujijona* – burizonka, *onanonu* – oranžovú). Osvojený konsonant sa zo striktúry jednej slabiky progresívne alebo regresívne „prenáša“ do striktúry predchádzajúcej, event. nasledujúcej slabiky.

Na vyššom stupni fonologického vývinu s indexom zrozumiteľnosti 0,75 – 0,85 dieťa v niektorých prípadoch ešte stále /*r*/ vynecháva (*podbaňik* – podbradník, *ouce* – horúce), v iných ho nahrádza heterogénnymi substituentmi, ktoré sú artikulačne jednoduchšie a akusticky podobné (*s tobejta* – s koberca, *siďecto* – srdiečko, *kaŭty* – karty, *čieŭne* – čierne, *pavosty* – parožky, *zaltujem* – žartujem). J. Liška uvedené substitučné procesy, ako kĺzanie likvíd, keď vibrantu nahrádza *v, ŭ, ĭ* (*j*), a zámenu likvíd, keď *r* substituuje *l, ľ*, zaraďuje k pararotacizmu. Tak ako to vyplýva aj z nášho výskumného materiálu, konštatuje, že jednou z najčastejších náhrad za *r* je palatálna spoluhláska *j*. Oba zvuky sú tvorené jazykom, ktorý smeruje do hornej prednej časti ústnej dutiny. Kým pri náročnejšej artikulácii *r* sa dvíha konček jazyka, tak pri generovaní *j* sa dvíha predná časť chrbta jazyka, čo je z hľadiska artikulačnej náročnosti menej namáhavé. Rovnako veľmi frekventovanou náhradou za *r* je aj boková spoluhláska *l*. Tieto konsonanty spája veľmi podobný, aj keď špecifický spôsob tvorenia. „I keď výdychový prúd uniká pri *r* úžinou v prostriedku a pri *l* priečnou úžinou, akusticky sú si obidve hlásky veľmi podobné“ (Liška, 1974, s. 47).

So zvyšovaním úrovne fonologického vývinu, premietnutého do hodnoty indexu zrozumiteľnosti 0,88 – 0,92, sa v reči dieťaťa substitúcia *r* spravidelňuje a laterála *l* ju vo všetkých pozíciách systematicky zastupuje (*lusty* – rusky, *dovnutla* – dovnútra, *plsty* – prsty, *tolmolan* – kormorán, *neovol* – ňehovor), čím dochádza k substitučnej zámene likvíd. V rámci fyziologickej dyslálie tak s ohľadom na chronologický vek dieťaťa dochádza k pararotacizmu. Hoci v posledných sledovaných mesiacoch sa v detských slovách ojedinele objavila vibranta *r*, nešlo o jej korektnú artikulačnú podobu (*veleryba* – veleryba, *tricať* – tridsať), ale v Liškovej typológii o prejav vlastného rotacizmu.

Longitudinálne získaný a chronologicky zaznamenávaný výskumný materiál rečovej produkcie dieťaťa nám aj na pozadí slov obsahujúcich /*r*/ umožňuje kvantitatívne (určením hodnoty indexu zrozumiteľnosti) aj kvalitatívne (identifikáciou fonologických procesov) pozorovať priebeh fonologickej ontogenézy v detskej reči. Ilustratívne ho potvrdzujeme aj postupným modifikovaním jednotlivých zvukových foriem detského slova s vibrantou *r* v cieľovej podobe (s uvedením mesiaca výskytu a číselnej hodnoty indexu zrozumiteľnosti):

Terezka	*dididа*	→	*Tedeta/Teďeta*	→	*Tejesta*	→	*Telesta*
	19./Iz 0,64		21./Iz 0,65		28./Iz 0,83		33./Iz 0,83

strom	*tom*	→	*stom*	→	*stlom*
	23./Iz 0,67		28./Iz 0,83		43./Iz 0,92

Postupnosť pri modifikovaní jednotlivých foriem detského slova naznačuje, že rýchlosť a kvalita v napredovaní fonologickej ontogenézy závisí od zložitosti zvukovej štruktúry slova. Čím je nižšia úroveň fonologickej akvizície v rečovej produkcii dieťaťa, tým sú zásadnejším spôsobom realizované fonologické zmeny, najprv v štruktúre slova a slabiky redukovaním artikulačne náročných zvukov, neskôr ich substitúciou. So zvyšovaním hodnoty indexu zrozumiteľnosti sa substitučné procesy v reči dieťaťa eliminujú a systematizujú, t. j. jeden artikulačne ustálený konsonant (v našom prípade *l*) pravidelne supluje iný, artikulačne ešte neosvojený konsonant (v našom prípade *r*).

Analýza longitudinálne sledovaných foriem detského slova zároveň ukázala, že signifikantným parametrom, ktorý najvýraznejšie koreluje s hodnotou indexu zrozumiteľnosti a zároveň určuje dosiahnutý stupeň fonologickej ontogenézy, sú konsonantické zoskupenia a ich formovanie v štruktúre slova a tvaru. Dopĺňaním a korigovaním konsonantov a konsonantických skupín sa detská podoba slova začína „monumentalizovať“ a približovať k cieľovému slovu v zmysle jeho úplnosti a správnosti.

LITERATÚRA A PRAMENE

BÓNOVÁ, Iveta: Fonologický vývin v reči dieťaťa. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach II*. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 6. – 7. 9. 2007 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 171 – 180.

BÓNOVÁ Iveta: Fonologický vývin v detskej reči. In: *Štúdie o detskej reči*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Jazykovedný zborník 23 (AFPh UP 193/275). Zost. D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2008, s. 212 – 250.

BÓNOVÁ, Iveta: Slabika v detskej reči. In: *Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie.* Banská Bystrica 23. – 24. septembra 2009. Zost. J. Klincková. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2010, s. 20 – 28.

BÓNOVÁ, Iveta: Dynamika fonologického vývinu. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III.* Bratislava: Univerzita Komenského, 2011, s. 257 – 264.

BÓNOVÁ, Iveta: Konsonantické skupiny v detskej reči ako „predobraz" zreťazovania nesonánt v slovenčine. In: *Zborník príspevkov zo 8. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii Polarity, paralely a prieniky jazykovej komunikácie.* Banská Bystrica 6. – 7. septembra 2012. Zost. V. Patráš. Banská Bystrica: Bellianum 2014, s. 133 – 142.

BÓNOVÁ, Iveta: *Fonologická ontogenéza v detskej reči*. 1. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Filozofická fakulta 2018. 132 s.

BÓNOVÁ, Iveta – SLANČOVÁ, Daniela: Meranie fonologického vývinu reči. In: *Logopaedica. VIII*. Zborník Slovenskej asociácie logopédov. Zost. V. Lechta. Bratislava: Vydavateľstvo Liečreh Gúth 2005, s. 6 – 13.

INGRAM, David: The measuement of whole-word productions. Journal for child language, 29, 2002, s. 713 – 733.

KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – BÓNOVÁ, Iveta – KESSELOVÁ, Jana – MIKULAJOVÁ, Marína: *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku (s testami a normami).* Bratislava: Slovenská asociácia logopédov 2010. 110 s.

KAPALKOVÁ, Svetlana – TOKÁROVÁ, Oľga: Schopnosť opakovania pseudoslov ako doplnok informácie o rodinnej anamnéze dieťaťa. In: *Listy klinické logopedie*. 1. 2017, s. 56 – 60.

KEREKRÉTIOVÁ, Aurélia a kol.: *Základy logopédie*. Bratislava: Univerzita Komenského 2009. 343 s.

KRÁĽ, Ábel – SABOL, Ján: *Fonetika a fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 389 s.
LECHTA, Viktor: *Logopedické repetitórium*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990. 278 s.
LIŠKA, Jozef: Problémy procesu rečovej komunikácie pri poruchách výslovnosti. In: *Slovenská reč, 36*, 1971, s. 129 – 138.
LIŠKA, Jozef: *Hlásky r a ř v normálnej a patologickej výslovnosti*. Logopedický zborník 2 – 3. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť 1974. 162 s.
MARKOVÁ, Jana – GÚTHOVÁ, Marta: Fonologické procesy v detskom veku. In: *Logopaedica. VIII.* Zborník Slovenskej asociácie logopédov. Zost: V. Lechta. Bratislava: Vydavateľstvo Liečreh Gúth 2005, s. 60 – 69.
MIKULAJOVÁ, Marína – BÓNOVÁ, Iveta – RITOMSKÝ, Alojz – BOLEKOVÁ, Veronika: Opakovanie slov a pseudoslov ako nástroj hodnotenia jazykového vývinu v predškolskom veku. In: *Sociální procesy a osobnost*. Zborník príspevkov Conference Proceedings. Brno,18. – 20. 9. 2017. Eds. M. Blatný, M. Jelínek, P. Květon, D. Vobořil. Brno: Psychologický ústav AV ČR 2018, s. 240 – 246.
OHNESORG, Karel: *Fonetická studie o dětské řeči*. Praha: Filosofická fakulta Univrzity Karlovy 1948. 161 s.
OHNESORG, Karel: *Druhá fonetická studie o dětské řeči*. Spisy University v Brně, Filozofická fakulta. Opera Universitatis Brunensis Facultas Philosophica. č. 57. Brno: Universita v Brně 1959. 161 s.
OHNESORG, Karel: Štúdia z porovnávacej fonetiky detskej reči. In: *Logopedický zborník 1.* Košice: Krajský ústav národného zdravia v Košiciach vo Východoslovenskom nakladateľstve 1972, s. 107 – 119.
PAČESOVÁ, Jaroslava: *The development of vocabulary in child language*. Spisy University v Brně, Filozofická fakulta. 129. Brno: Universita J. E. Purkyně 1968. 258 s.
PAČESOVÁ, Jaroslava: *Řeč v raném dětství*. Opera Universitatis Brunensis Facultas Philosophica. Brno: Universita J. E. Purkyně 1979. 171 s.
PAULINY, Eugen: *Fonológia spisovnej slovenčiny.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 2. vyd. 126 s.
PAULINY, Eugen: *Slovenská fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.
PRŮCHA, Ján: *Dětská řeč a komunikace*. Poznatky vývojové psycholingvistiky. Praha: Grada Publishing, a. s., 2011. 199 s.
SABOL, Ján – ZIMMERMANN, Július: *Akustický signál – semióza – komunikácia*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Monographia. 51 (AFPh UP 99/181). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2002, 141 s.

SABOL, Ján – ZIMMERMANN, Július: *Akusticko-auditívna komunikácia*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae. Monographia. 82. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach 2014. 168 s.
SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie: *Osvojování jazyka dítětem*. Praha: Univerzita Karlova 2016. 90 s.
SEDLÁKOVÁ, Marianna: K ranému štádiu vývinu detskej reči. In: *VARIA IV*. Materiály zo IV. kolokvia mladých jazykovedcov. Bratislava – Banská Bystrica. Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1995, s. 55 – 60.
SLANČOVÁ, Daniela: *Štúdie o detskej reči*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Jazykovedný zborník 23 (AFPh UP 193/275). Ed. D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2008. 355 s.
SLANČOVÁ, Daniela: Ed. *Desať štúdií o detskej reči*. D. Slančová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2018. 687 s.
SLANČOVÁ, Daniela – KAPALKOVÁ, Svetlana: Gramatický profil slovensky hovoriaceho dieťaťa. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2018, s. 627 – 660.

RESUMÉ

Príspevok v komplexe lingvistických, logopedických a vývinových parametrov na pozadí slov obsahujúcich /*r*/ mapuje priebeh fonologickej ontogenézy v detskej reči. Longitudinálne sledovanie rečovej produkcie dieťaťa umožňuje zachytávať vývinovú postupnosť a cizelovanie uvedených slov v previazanosti na fonologické procesy (najmä substitučného charakteru), typológiu rotacizmu podľa J. Lišku (mogirotacizmus, pararotacizmus, vlastný rotacizmus), ako aj s ohľadom na kvantitatívne vyjadrený ukazovateľ fonologickej akvizície (index zrozumiteľnosti).

SUMMARY

On the development of phonological system in children's speech

In the complex of linguistic, logopaedic and developmental parameters, the paper describes the course of phonological ontogenesis with words comprising the consonant „r“ in child's speech in the background. Longitudinal observation of a child's speech production makes it possible to catch developmental gradualness and the refining of given words in the interconnection with phonological processes (of substitutional character in particular), the typology of rhotacism according to Dr. Jozef Liška (mogirhotacism, pararhotacism, proper rhotacism) as well as with respect to quantitatively expressed indicator of phonological acqusition (index of understandability).

Poznámka:

Príspevok je čiastkovým výstupom riešeného vedeckého projektu VEGA č. 1/0273/16 *Komparatívny výskum dištinktívnych príznakov foném v slovenčine, v angličtine a v nemčine* – vedúca projektu: doc. Mgr. Renáta Gregová, PhD.

K dištinktívnym príznakom v nemčine

doc. PhDr. Anna DŽAMBOVÁ, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Všetky súbory znakov v jazykoch sú postavené na stavebnom princípe, ktorý pozostáva vo väčšine prípadov z viacerých, časovo úzko ohraničených, diskrétnych zvukových jednotiek, hlások. Poradie hlások predstavuje usporiadané množstvo komplexu hlások, ktoré je premenné v istých intenciách, napr. po určitých pravidlách flexie.

Dištinktívny príznak (porov. distinctive feature in Meibauer, 2007; Ernst, 2008) je významovo rozlišovacia vlastnosť jazykových jednotiek. Tento pojem sa rozvinul pôvodne vo fonológii, potom všeobecne v lingvistike a okrem iného sa používa aj v počítačovej lingvistike. Fonologický dištinktívny príznak je definovaný ako artikulačná vlastnosť hlásky (fóny) alebo z nej abstrahovaných foném, ktoré sú vnútri hláskového systému spoluzodpovedné za diferenciáciu významu.

Predpokladom fungovania úspešnej jazykovej komunikácie je, keď komunikujúci partneri disponujú rovnakým súborom znakov, ktoré asociujú v ideálnom prípade identické alebo veľmi podobné významy. Pomocou poradia znakov, ktoré priradí expedient svojmu myšlienkovému obsahu a ktoré materiálne produkuje (artikuluje), sprostredkúva percipientovi podľa možnosti taký komplex hlások, na základe ktorého je schopný po dekódovaní vyvolať vo svojom vedomí obsah podobný obsahu expedienta. Nie vždy sa to však optimálne podarí, pretože aj keď je dekódovanie možné, môže dôjsť k chybnej interpretácii zmyslu výpovede.

Pojem *dištinktívna funkcia* predstavuje základný princíp jazyka, príp. jazykovej komunikácie. Týka sa schopnosti jazykových elementov zabezpečiť rozlišovanie, diferenciáciu jazykových výrazov (slov, slovných spojení, viet) so zreteľom na obsahovú rôznorodosť. Diferenciácia umožňuje vylúčenie, elimináciu omylov, nedorozumení, chybnej interpretácie v jazykovom komunikačnom procese. Pojem dištinktívna funkcia sa vzťahuje teda najskôr na oblasť súboru znakov. Dištinktívne pôsobí v tejto súvislosti to, čo predstavuje komunikačne jednoznačný prvok. Jednoznačnosť nemá na tomto mieste byť chápaná ako jednoznačnosť obsahu, ale ako jednoznačnosť komunikačného

zámeru, intencie, napr. diferenciácia konštatovanej otázky a príkazu. Klasický prípad fonologickej dištinkcie spočíva v tom, ako rozlíšiť výrazy, ktoré sa v hláskovej podobe odchyľujú len minimálne, teda sú si veľmi podobné.

Z tejto skutočnosti podobnosti rôznych znakov vyplýva nutnosť ich presne rozlíšiť a všímať si vlastnosti, prípadne znaky, ktoré ich odlišujú. Rozlíšenie v prípadoch maximálnej podobnosti môže byť problematické, pretože v reálnej komunikácii, v reálnom komunikačnom kanáli s neodvrátiteľnými rušeniami a stratou znakovej substancie, napr. zníženie hlasnosti pri rastúcom vzďaľovaní od expedienta, hrozí stieranie rozdielov a tým omyl, príp. nedorozumenie, komunikačný skrat (porov. Meinhold/Stock, 1980).

Vlastnosti hlások sú artikulačného, ale aj akustického charakteru. Pojem *dištinktívny príznak* zaviedol Roman Jakobson. Keďže dištinktívne príznaky sú podstatnými vlastnosťami foném, fonémy sú definované ako súbor dištinktívnych príznakov (Meibauer, 2007), to znamená fonologicky relevantných znakov (Altmann – Ziegenhain, 2002). V mnohých fonologických teóriách sú pokladané za rozhodujúce dištinktívne príznaky a nie fonémy. Inventár foném jazyka možno redukovať na fonologické dištinktívne príznaky, keďže foneticky, to znamená artikulačne a akusticky definovaný významovo rozlišovací príznak foném, sa chápe ako súbor dištinktívnych príznakov. U Trubeckého sú to väčšinou artikulačne definované vlastnosti hlások. U Jakobsona je to univerzálny systém 12 – 15 binárnych, v prvom rade akusticky definovaných znakov na stanovenie fonologických opozícií.
(armazi.fkidg1.uni-frankfurt.de/personal/manana/Allgem/all05.pdf)

Wiese (1996) vychádza pre nemčinu z 37 foném a 22 dištinktívnych príznakov. Analýza príznakov foném umožňuje stanoviť regulárne opozičné vzťahy (korelácie), napr. v nemčine lenis – fortis /b/:/p/; /g/:/k/. Fonologické dištinktívne príznaky majú univerzálny charakter (Ritter, 2005). Príznaky sú definované univerzálne, aby bolo možné zachytiť všetky hlásky sveta a ich kontrasty. Dôležité je zachytiť dištinktívne príznaky, ktoré rozlišujú fonémy v rámci jedného jazyka. To, či je príznak dištinktívny, závisí od jednotlivých jazykov, pretože kontrasty foném sú pre každý jazyk špecifické, napr. v nemčine je príznak stimmhaft (znelý) dištinktívny, príznak aspiriert (aspirovaný) nie je dištinktívny, a hoci sa fonologicky vyskytuje, nie je v žiadnej opozícii dištinktívny. Nemecké konsonantické fonémy potrebujú deväť dištinktívnych príznakov: konsonantisch – konsonantický, sonorantisch – sonórny, stimmhaft – znelý, kontinuierlich – plynulý, nasal – nazálny, labial – labialny, koronal – koronálny, anterior – anteriorálny, dorsal – dorzálny; vokalické fonémy sedem príznakov: konsonantisch – konsonantický, hinten – zadný, hoch – vysoký, tief – hlboký, labial – labiálny, gespannt – napätý, lang – dlhý.

Pri nepatrnej náhodnej zmene poradia hláskových jednotiek – segmentov – vznikne buď nové slovo toho istého jazyka, napr. v nemčine [halm] *Halm* znamená steblo, ale pri zmene hlásky na [haml] *Hammel* – *e* sa vo výslovnosti eliminuje – má nové slovo význam baran; alebo vznikne nezmyselné, príp. nevysloviteľné slovo [lmah]. Vyšší stupeň zovšeobecnenia predstavujú fonémy, ktoré majú pri porovnaní tzv. Minimalpaar(ov) schopnosť pôsobiť dištinktívne, napr.:

– dlhé, napäté, zatvorené *u* vs. dlhé, napäté, zatvorené *o* v slovách *Kur* (liečenie, liečba, kúra) – *Chor* (ch vyslov k, slovenský význam chór, zbor);
– dlhé, napäté, zatvorené *i* vs. dlhé, napäté, zatvorené *e vs.* prehlasované, dlhé, napäté, zatvorené *ü Tier* (zviera, živočích) – *Teer* (decht) – *Tür* (dvere);
– dlhé, prehlasované, napäté, zatvorené *ö* vs. dlhé, prehlasované, napäté, zatvorené *ü röhren* (ručať, pren. hulákať) – *rühren* (hýbať, pohybovať, miešať, dotknúť sa, dojať, zapôsobiť);
– dlhé, napäté, zatvorené *a*, napr. *kam* (préteritum slovesa prišiel), vs. krátke, nenapäté, otvorené *a* Kamm (hrebeň);
– dlhé, napäté, zatvorené *i* vs. krátke, otvorené, nenapäté *i* der *Ire* (Ír) – **der** *Irre* – (choromyseľný, blázon), **die** *Irre* – bezvýchodiskovosť, bludný smer); dištinktívne pôsobí v uvedených prípadoch aj rod podstatného mena *der Irre* vs. *die Irre*, podobne aj **der** *Leiter* (vedúci, fyz. vodič napr. elektrického prúdu) a **die** *Leiter* (rebrík); **der** *Finne* (Fín), **die** *Finne* (trúd, plutva, nos kladiva, uhor na pokožke); **der** *Bulle* (býk, špiceľ), **die** *Bulle* (bula), **der** *Riese* (obor), **die** *Riese* (šmyk, žľab) a i.
– Súbor znakov stimmhaft (znelé) a stimmlos (neznelé) sú dištinktívne príznaky; diferencuje sa nimi napr. dvojica slov "*reisen*" – vyslov znelé [z] – (cestovať) a "*reißen*"– vyslov neznelé [s] – (roztrhnúť, roztrhať, odtrhnúť, vytrhnúť, strhnúť).
– Pre nemčinu sú dôležitými znakmi rozlíšenia predovšetkým labialita, napätosť, trvanie – dĺžka. Dištinktívnu funkciu majú napr. *Tür* (dvere) vs. *Tier* (zviera); *für* (pre) vs. *vier* (štyri); *können* (vedieť, môcť) vs. *kennen* (poznať) a i.

Význam vlastností hlások so zreteľom na ich možnú dištinktívnu funkciu je rozdielny.

Pre fonému /*p*/ v nemčine je možný uvedený súbor dištinktívnych vlastností:

a) neznelá (v protiklade k *b*),
b) perná (v protiklade k /t/ a /k/),
c) explozíva/záverová spoluhláska (v protiklade k /f/ ako frikatíva),

d) orála (v protiklade k /m/, nazále, ktorá je produkovaná so zníženým mäkkým podnebím).

Vzhľadom na znak znelosť je hláska *d* príznaková, kým hláska *t* bezpríznaková.

Pri tzv. Minimalpaar(e), to znamená slovnom páre, ktorý sa pri odlišnom význame a rovnakom počte hlások odlišuje iba v jednej hláske, v dlhom, napätom, zatvorenom *e*, ako napr. *Beet* (záhon), vs. krátke, nenapäté, otvorené *e*, ako v slove *Bett* (posteľ). Tieto hlásky vykazujú nasledujúce artikulačné znaky:

a. *Beet* – [eː]: stredne vysoká, predná, nezaokrúhlená, dlhá;
b. *Bett* – [ɛ]: stredne vysoká, predná, nezaokrúhlená, krátka.

Odlišujú sa teda iba v jednom znaku, a to krátka – dlhá. Tento protiklad umožňuje expedientovi a percipientovi zreteľne odlíšiť obe slová, to znamená, že majú dištinktívnu (rozlišovaciu) funkciu. Teda je jasné, že obe hlásky sú reprezentantmi odlišných foném (Meibauer, 2007).

Zaujímavé sú aj nemecké slová *Weg* (cesta), *weg* (preč) – dlhé *e* vs. krátke *e*, *hoch* (vysoký), ale *Hochzeit* (svadba), ktoré majú rovnaké hláskové okolie, ale ich výslovnosť je rozdielna. Kým v slove *Weg* sa vysloví dlhé, napäté, zatvorené *e*, v slove *weg* krátke, nenapäté, otvorené *e*; v slove *hoch* sa vysloví dlhé, napäté, zatvorené *o*, v slove *Hochzeit* krátke, nenapäté, otvorené *o*.

Na ilustráciu uvádzame v zhrnutí niekoľko minimálnych párov nemeckých foném.

Vokály:
– /i:/ *Tier* (zviera) – /e:/ *Teer* (decht);
– /e:/ *sehen* (vidieť) – /ɛ:/ *sähen* (konjunktív slovesa sehen; säen, siať);
– /ɛ:/ *Täler* (pl. doliny, údolia) – *Teller* /ɛ/ – /a:/ *Taler* (toliar);
– /u:/ *Kur* (liečenie, liečba, kúra) – /o:/ *Chor* (ch vyslov k, chór, zbor);
– /y:/ *rühren* (hýbať, pohybovať, miešať, dotknúť sa, dojať, zapôsobiť), dlhé, prehlasované, napäté, zatvorené *ü* vs. dlhé, prehlasované, napäté /*ö*/ *röhren* (ručať, pren. hulákať);
– /u:/ *Hüte* (pl. klobúky) – /u/ *Hütte* (chata, chalupa, chatrč) a i.

Konsonanty:
– /p/ *Paar* (pár) – /b/ *Bar* (bar);
– /b/ *Bier* (pivo) – /t/ *Tier* (zviera) ;
– /t/ *Tank* (tank, nádrž, cisterna, voj. tank, pancierový voz) – /d/ *Dank* (vďaka, vďačnosť);
– /d/ *Dampf* (para, opar, hmla) – /k/ *Kampf* (boj);
– /k/ *Kunst* (umenie) – /g/ *Gunst* (náklonnosť, priazeň);
– /g/ *Gut* (majetok, hospodárstvo, vlastníctvo) – /h/ *Hut* (klobúk);

– /h/ *Heer* (vojsko, armáda, pren. masa, veľké množstvo) – /m/ *Meer* (more, pren. množstvo);
– /b/ *Elbe* (Labe) – /s/ *Else* (krstné meno);
– /m/ *Macht* (moc, vláda, panstvo, sila, mocnosť) – /n/ *Nacht* (noc);
– /n/ *sinnen* (premýšľať, rozmýšľať, pomýšľať) – /ŋ/ *singen* (spievať);
– /ŋ/ *fangen* (chytiť, lapiť, uchopiť, nachytať, vznietiť sa a i.) – /l/ *fallen* (spadnúť, klesnúť a i.);
– /l/ *Säule* (stĺp, pilier a i.) – /r/ *Säure* (kyselina, kyslosť);
– /r/ *reich* (bohatý) – /v/ *weich* (mäkký);
– /v/ *wagen* (odvážiť sa, opovážiť sa a i.) – /j/ *jagen* (poľovať, loviť a i.);
– /j/ *jeder* (každý) – /f/ *Feder* (pero, perie, pružina a i.);
– /f/ *Haff* (zátoka) – /s/ *Hass* (nenávisť);
– /s/ *reißen* – vyslov neznelé [s] (roztrhnúť, roztrhať, odtrhnúť, vytrhnúť, strhnúť) – /z/ *reisen* – vyslov znelé [z] (cestovať);
– /z/ *Seide* (hodváb) – /ʃ/ *Scheide* (hranica, rozhranie, rozmedzie, puzdro a i.);
– /ʃ/ *waschen* (umývať) – /x/ *wachen* (bdieť, dávať pozor);
– /pf/ *stupfen* (drgnúť, hovor. štuchnúť) – /ts/ *stutzen* (zaraziť sa, žasnúť, pristrihnúť, skrátiť);
– /ts/ *Putz* (omietka) – /tʃ/ *Putsch* (puč) a i.

Treba ale podčiarknuť, že hlásky v rôznych jazykoch sa môžu správať rozdielne. Kým v jednom jazyku sa správajú ako alofóny, v inom jazyku vystupujú ako samostatné fonémy a naopak.

Okrem segmentálnej roviny má v niektorých prípadoch dištinktívnu funkciu v nemčine aj slovný prízvuk. Slovný prízvuk v nemčine môže byť na prvej, na druhej, na tretej, na n-tej slabike, ale, samozrejme, nie na ľubovoľnej. Uvedieme niekoľko príkladov:

– *Oper* (opera) – prízvučná prvá slabika;
– *Au-pair* (pomocníčka v domácnosti) – prízvučná druhá slabika;
– *nobel* (hovor. nóbl) – prízvučná prvá slabika;
– *Nobel* (priezvisko – Nobelpreis – Nobelova cena) – prízvučná druhá slabika;
– *August* (krstné meno) – prízvučná prvá slabika;
– *August* (mesiac august) – prízvučná druhá slabika;
– *Tenor* (obsah, zmysel, hlavná myšlienka, práv. rozhodujúca časť rozsudku) – prízvučná prvá slabika;
– *Tenor* (tenor, vysoký mužský hlas, tenorista, skupina tenoristov v zbore) – prízvučná druhá slabika;
– *modern* (hniť, plesnivieť) – prízvučná prvá slabika;

– *modern* (moderný, módny) – prízvučná druhá slabika;
– *Perfekt* (perfektum) – v lingvistických termínoch je prízvuk spravidla na prvej slabike;
– *perfekt* (perfektne) – prízvuk je na druhej slabike slova;
– *ausgezeichnet* (particípium slovesa vyznamenať) – prízvučná prvá slabika;
– *ausgezeichnet* (výborný/-e) – prízvučná druhá slabika a i.

Významovo rozlišovaciu funkciu majú aj slovesá s odlučiteľnými a neodlučiteľnými predponami, pričom odlučiteľná predpona je prízvučná a neodlučiteľná je neprízvučná. Pri prenesenom význame je slovný prízvuk na kmeňovej slabike, napr.:

– *übersetzen* (previezť, prevážať, dostať sa, preplaviť sa na druhý breh), *übersetzen* (preložiť, prekladať) – prízvučný prefix vs. kmeňová slabika;
– *wiederholen* (priniesť naspäť) vs. *wiederholen* (opakovať, zopakovať, opätovať); *durchkreuzen* (prečiarknuť, preškrtnúť krížikom), *durchkreuzen* (prekrižovať, prejsť krížom-krážom, pren. skrížiť, zmariť napr. plány) – prízvučný prefix vs. kmeňová slabika;
– *unterstellen* (postaviť pod, schovať, umiestniť napr. pod strechu), *unterstellen* (podriadiť, pren. obviňovať, podozrievať) a i.;
– ale aj niektoré zložené slová, napr. *blutarm* (lek. málokrvný, anemický), *blutarm* (pren. veľmi chudobný (ako kostolná myš) a i.

Okrem slovného prízvuku spôsobujú rozdielne významy viet aj ďalšie prozodémy, ako napr. melódia, dôraz, pauza.

Dištinktívne pôsobí aj (ne)realizovanie vokalického nového začiatku, ako ukazujú nasledujúce príklady:

– *Essig* – -ig vyslov -ich (ocot), ale *ess ich* (jem);
– *willig* – -ig vyslov -ich (ochotný, úslužný), *will ich* (chcem);
– *am Mast* (na stĺpe, na žrdi, na stožiari), *am Ast* (na konári, na vetve);
– *Delikatessen* (delikatesy, lahôdky, maškrty), *delikat essen* (delikátne jesť) a i.

V nemčine má v niektorých prípadoch významovo rozlišovaciu funkciu aj grafická podoba niektorých výrazov, napr. *Waise* (sirota) – *Weise* (spôsob); *Lerche* (škovránok) – *Lärche* (smrekovec opadavý); *Ferse* (päta) – *Färse* (jalovica) a i.

LITERATÚRA A PRAMENE

ALTMANN, Hans – ZIEGENHAIN, Ute: *Phonetik, Phonologie und Graphemik fürs Examen*, 1. Auflage Wiesbaden: Westdeutscher Verlag 2002.

DIELING, Helga – HIRSCHFELD, Ursula: *Phonetik lehren und lernen*, Erprobungsfassung 2/95, Goethe-Institut München, Berlin: Langenscheidt 1995.

ERNST, Peter: *Germanistische Sprachwissenschaft*. Wien: WUV 2008 (UTB; 2541).

HALL, T. A. *Phonologie: Eine Einführung*. Berlin: de Gruyter 2000.

O'GRADY, William: *Contemporary Linguistics: An Introduction*. London: Longman 1997.

MEIBAUER, Jörg et al: *Einführung in die germanistische Linguistik*. 2. Aufl., Stuttgart: Springer-Verlag GmbH Deutschland, s. 87, 350; 2007.

GADLER, Hanspeter: *Praktische Linguistik.* 3. Aufl., Stuttgart: UTB 1998.

MEINHOLD, Gottfried – STOCK, Eberhard: *Phonologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig 1980.

RITTER, Peter: Phonetik und Phonologie: Die Lehre von den Lauten der Sprache. In: J. Volmert (Hrsg.): *Grundkurs Sprachwissenschaft*. 5. Aufl. München: Wilhelm Fink Verlag 2005.

WIESE, Richard: *The Phonology of German*. Oxford: Clarendon Press. Dostupné na:
armazi.fkidg1.uni-frankfurt.de/personal/manana/Allgem/all05.pdf
(1996) (2000^2).

RESUMÉ

Príspevok na príkladoch ilustruje dištinktívne príznaky foném v nemčine (vokály a konsonanty), ako aj suprasegmentov (slovný prízvuk). Poukazuje na skutočnosť, že aj keď príznaky sú definované univerzálne, dôležité je zachytiť dištinktívne príznaky rozlišujúce fonémy v rámci jedného jazyka a tým zabezpečiť nerušenú cudzojazyčnú komunikáciu bez komunikačného skratu.

SUMMARY

On the distinctive features in German

The paper contributes an exemplification of distinctive features of phonemes (vowels and consonants) as well as suprasegmentals (verbal accent) in German. It points to the fact that even though features are universally defined, it is important to capture the distinctive ones differentiating phonemes within a single language, thereby ensure meaningful communication in a foreign language.

Meranie dysfónie

prof. Ing. Július ZIMMERMANN, CSc.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Úvod

Hlas, prvotný fyziologický akustický prejav človeka, aj bez toho, aby sme uvažovali o jeho rečovej modifikácii, má v komunikačnom procese významnú úlohu. Máme na mysli farbu hlasu a hlasový register, teda signály, ktoré predstavujú dostatok príznakov nato, aby sme subjekt identifikovali aj bez vizuálneho kontaktu. Výnimočnú úlohu má farba a výška hlasu v speve, v masovej komunikácii, v hereckej a rétorickej praxi a v školstve. „Čistý" hlas môže byť prejavom zdravotnej kondície, duševnej pohody, ale aj emócie. Naproti tomu hlas chrapľavý, slabý, málo znelý, hlas s drsným šelestom, tlačený hlas a podobne nemusí byť len prejavom chorobných zmien dýchacích ciest a artikulačného traktu, ale jeho príčinou môžu byť aj genetické dispozície.

Uvedené prejavy nízkej kvality hlasu sa označujú výrazom *dysfónia*, pokladajú sa za hlasový diskomfort. V anglickej literatúre majú jednotlivé fonácie osobitné pomenovania:

- chrapľavá fonácia: angl. creaky voice, česky třepená fonace;
- dychová fonácia: breathy voice, murmur;
- drsná fonácia: harsh voice;
- tvrdá fonácia: stiff voice;
- slabá fonácia: slack voice;
- alebo: laryngealisation, vocal fry, glottal fry...

Lekárske subjektívne posúdenie kvality hlasu

Poruchy hlasu patria do pôsobnosti otorinolaryngologických kliník. Medicínske odbory súvisiace s oblasťami sluchového ústrojenstva, nosových a prínosových dutín a artikulačného traktu sú v Európe organizované v troch inštitúciách – v ORL sekcii UEMS (European Union of Medical Specialists), v Európskej akadémii ORL a chirurgie hlavy a krku (EAORL-HNS = Euro-

pean Academy of Otorhinolaryngology, Head and Neck Surgery) a v EUFOS (European Federation of Oto-Rhino-Laryngological Societies). Všetky spomínané inštitúcie majú v súčasnosti spoločný nadradený orgán, ktorým je Konfederácia európskej otorinolaryngológie a chirurgie hlavy a krku (CE-ORL-HNS = Confederation of European Otorhinolaryngology – Head and Neck Surgery). Európska akadémia ORL a chirurgie hlavy a krku zastrešuje 15 subšpecializácií otorinolaryngológie. Existujú väčšie subšpecializačné spoločnosti, ako je otologická a neurootologická, rinologická, laryngologická, pediatrická ORL a viacero menších spoločností, ku ktorým patrí aj Únia európskych foniatrov (UEP/EAP).

Pre percepčné hodnotenie turbulencií a disruptívnej kvality hlasu Únia európskych foniatrov odporúča klasifikovať hlas šesťbodovou stupnicou takto:

0 – normálny, 1 – zastretý, 2 – ľahká dysfónia, 3 – stredná dysfónia, 4 – ťažká dysfónia, 5 – afónia, 6 – strata hlasu po laryngektómii alebo traume.

Touto stupnicou môže posudzovať hlas lekár-foniater, pravda, nevyjadrí ňou druh patológie hlasu.

Inou metódou lekárskeho percepčného klasifikovania hlasu je škálovanie GRBAS (G = grade, R = roughness, B = breathiness, A = asthenia, S = strain) podľa Japan Society of Logopedics and Phoniatrics. Metóda hodnotí prevažne chrapľavosť, ktorá sa delí na päť oblastí:

G – celkový stupeň poruchy hlasu, R – drsnosť, hrubosť hlasu, B – dýchavičnosť, A – hlasová slabosť, S – hlasové napätie (Omori, 2011; Frič – Otčenášek 2010; Cséfalvay, Lechta a kol., 2013).

Kvalita hlasu v každej z týchto piatich oblastí môže nadobudnúť štyri stupne:

0 = norma, 1 = malá hodnota, 2 = stredná hodnota, 3 = vysoká hodnota.

Pacientske subjektívne posúdenie kvality hlasu

Keď si pacient sám uvedomuje, že jeho hlas nemá štandardnú kvalitu, môže pomocou dotazníka sám vyhodnotiť svoje subjektívne pocity, týkajúce sa diskomfortu v procese verbálnej komunikácie. Z vyplneného dotazníka pacient získa číselnú hodnotu, tzv. Voice Handicap Index VHI (Jacobson et al., 1997).

Dotazník má tri časti po desať otázok, ktoré sú orientované na funkčné, fyzikálne a emocionálne aspekty (tab. 1). Pacient na každú otázku odpovie jednou z piatich odpovedí v škále od 0 (nikdy) až po 4 (vždy). Pacient s viacerými hlasovými nedostatkami získa vyššiu hodnotu VHI indexu, maximálne však 120. VHI dotazník bol preložený do viacerých jazykov (Seifpanahi et al., 2015), o. i. aj do češtiny (Švec et al., 2009).

VOICE HANDICAP INDEX

Name: _____ Date: _____

These are statements that many people have used to describe their voices and the effects of their voices on their lives. Circle the response that indicates how frequently you have the same experience.

0-never 1-almost never 2-sometimes 3-almost always 4-always

Part I-F

My voice makes it difficult for people to hear me.	0	1	2	3	4
People have difficulty understanding me in a noisy room.	0	1	2	3	4
My family has difficulty hearing me when I call them throughout the house.	0	1	2	3	4
I use the phone less often than I would like to.	0	1	2	3	4
I tend to avoid groups of people because of my voice.	0	1	2	3	4
I speak with friends, neighbors, or relatives less often because of my voice.	0	1	2	3	4
People ask me to repeat myself when speaking face-to-face.	0	1	2	3	4
My voice difficulties restrict my personal and social life.	0	1	2	3	4
I feel left out of conversations because of my voice.	0	1	2	3	4
My voice problem causes me to lose income.	0	1	2	3	4

SUBTOTAL _____

Part II-P

I run out of air when I talk.	0	1	2	3	4
The sound of my voice varies throughout the day.	0	1	2	3	4
People ask, "What's wrong with your voice?"	0	1	2	3	4
My voice sounds creaky and dry.	0	1	2	3	4
I feel as though I have to strain to produce voice.	0	1	2	3	4
The clarity of my voice is unpredictable.	0	1	2	3	4
I try to change my voice to sound different.	0	1	2	3	4
I use a great deal of effort to speak.	0	1	2	3	4
My voice is worse in the evening.	0	1	2	3	4
My voice "gives out" on me in the middle of speaking.	0	1	2	3	4

SUBTOTAL _____

Part III-E

I am tense when talking to others because of my voice.	0	1	2	3	4
People seem irritated with my voice.	0	1	2	3	4
I find other people don't understand my voice problem.	0	1	2	3	4
My voice problem upsets me.	0	1	2	3	4
I am less outgoing because of my voice problem.	0	1	2	3	4
My voice makes me feels handicapped.	0	1	2	3	4
I feel annoyed when people ask me to repeat.	0	1	2	3	4
I feel embarrassed when people ask me to repeat.	0	1	2	3	4
My voice makes me feel incompetent.	0	1	2	3	4
I am ashamed of my voice problem.	0	1	2	3	4

SUBTOTAL _____

TOTAL _____

Score Range	Severity	Common Association
0-30	Mild	Minimal amount of handicap
31-60	Moderate	Often seen in patients with vocal nodules, polyps, or cysts
60-120	Severe	Often seen in patients with vocal fold paralysis or severe vocal fold scarring.

The Voice Handicap Index (VHI): Development and Validation. Barbara H. Jacobson, Alex Johnson, Cynthia Grywalski, Alice Silbergleit, Gary Jaconsen, Michael S. Benninger. American Journal of Speech-Language Pathology, Vol 6(3), 66-70, 1997, The Voice Handicap Index is reprinted with permission from all authors and ASHA. Copyright 1997-2001 American Speech-Language-Hearing Association.

Tab. 1: Dotazník Voice Handicap Index VHI, určený na pacientske subjektívne posúdenie kvality hlasu

Experimentálne meranie variability rečového signálu v časovej doméne

V časovej doméne sú dva parametre na meranie variability rečového signálu: *jitter* a *shimmer*.

Jitter je mierou nestability frekvencie kmitania hlasiviek. Napríklad aj keď sa človek pri speve snaží udržať stabilnú výšku tónu, vždy tam budú isté výkyvy v melódii. Speváci si to môžu všimnúť vtedy, keď sú unavení. Cvičením si môžu tento nedostatok – jitter – minimalizovať. Veľkosť jitteru možno udávať v percentuálnych zmenách frekvencie v čase v pomere k celkovému priemeru frekvencií. Vysoké hodnoty jitteru – nad 1 až 2 percentá – môžu svedčiť o zápale hrdla. Príčinou môžu byť aj uzliny, polypy a iné patologické zmeny na hlasivkách.

Jitter je priemerný absolútny rozdiel medzi dvomi nasledujúcimi základnými periódami hlasu (Boersma, 1993). Kritickou hodnotou, ktorá indikuje patologické zmeny u dospelých, je 83,2 μs. Môžeme ju vypočítať podľa vzťahu:

$$jitta = \frac{1}{N-1}\sum_{i=1}^{N-1}|T_i - T_{i-1}|,$$

kde T_i je trvanie každej periódy v sekundách a N je počet periód.

Percentuálny údaj jitteru možno vypočítať ako priemerný absolútny rozdiel medzi nasledujúcimi základnými periódami hlasu, delený priemernou hodnotou všetkých N periód, podľa vzorca:

$$jitt = \frac{jitta}{\frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N} T_i} x\ 100$$

Kritickou hodnotou, ktorá indikuje patologické zmeny u dospelých, je 1,04 %.

Shimmer je mierou nestability hlasitosti alebo amplitúdy zvukových vĺn generovaných kmitajúcimi hlasivkami. Napríklad keď sa niekto snaží pevne spievať určitú notu a udržať ju v konštantnej polohe, vždy sa ukážu mierne odchýlky v jej hlasitosti. Zvýšené hodnoty shimmeru (napr. nad 3 %) môžu byť výsledkom chorobných zmien hlasiviek. Percentuálna hodnota shimmeru sa dá vypočítať ako priemerný absolútny rozdiel medzi amplitúdami dvoch nasledujúcich základných periód, delený priemernou amplitúdou (Boersma, 1993). Môžeme ju vypočítať podľa vzťahu:

$$Shim = \frac{\frac{1}{N-1}\sum_{i=1}^{N-1}|A_i - A_{i+1}|}{\frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N} A_i} x\ 100$$

Kritickou hodnotou, ktorá indikuje patologické zmeny, je hodnota 3,81 %.

Hodnotu shimmeru môžeme vypočítať aj v decibeloch ako priemerný absolútny rozdiel desiatkového logaritmu rozdielu medzi dvomi nasledujúcimi periódami:

$$ShdB = \frac{1}{N-1}\sum_{i=1}^{N-1}\left|20 * log\left(\frac{A_{i+1}}{A_i}\right)\right|$$

Kritickou hodnotou, ktorá indikuje patologické zmeny, je hodnota 0,350 dB.

Analýza dysfónie reči a hlasu vo frekvenčnej doméne

Transfer signálu do frekvenčnej domény je výpočet jeho spektrálnej skladby. Rámcovými súčasťami kontúry spektra sú základný tón F0, harmonické a neharmonické zložky, formanty a šum. Filtrovaním signálu, výpočtom efektívnej hodnoty týchto dielov spektra a ich porovnávaním sa dá vyhodnocovať dysfónia. Špeciálnou metódou na meranie dysfónie je kepstrálna transformácia. Na obr. 1 je znázornený systém týchto metód.

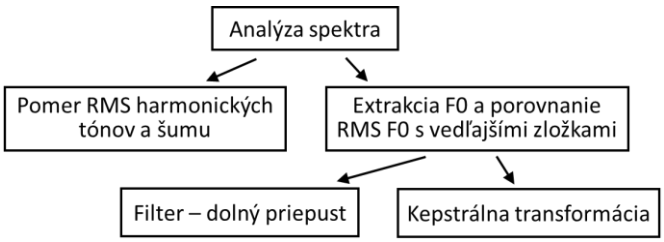

Obr. 1: Systém metód na meranie dysfónie reči a hlasu

Jedným z variantných príznakov akustickej reči je Hammarbergovej index (Hammarberg index). Pôvodne je definovaný ako rozdiel medzi maximálnou špičkou výkonového spektra vo frekvenčnom pásme do 2 kHz a maximálnou špičkou výkonového spektra vo frekvenčnom pásme 2 kHz až 5 kHz. Do úvahy sa berie dlhodobé priemerné spektrum, zvyčajne zbavené neznelých úsekov reči. Výskumy ukázali, že treba brať osobitný zreteľ na to, kde bude

na frekvenčnej stupnici položená hranica medzi dolným a horným frekvenčným pásmom. Táto poloha je závislá od hovoriaceho a rovnako súvisí aj s výškou jeho základného tónu. V publikáciách nájdeme aj rôzne modifikácie Hammarbergovej indexu v tom zmysle, že sa neberie do úvahy len špička výkonového spektra, ale všeobecne aj výkon v jednom aj druhom frekvenčnom pásme, niekedy aj efektívna hodnota signálu (RMS) filtrovaného pásmovým priepustom.

Kepstrálna transformácia

Kepstrálnou transformáciou sa dajú zo signálu extrahovať informácie o jeho spektrálnych zložkách, o rýchlosti ich zmien a o ich energii. Pri meraní dysfónie je určená na izoláciu hlasivkového tónu F0 v tvare, aký má ešte pred budením rezonančného procesu v artikulačných dutinách. Matematický model rečovej produkcie je znázornený na obr. 2.

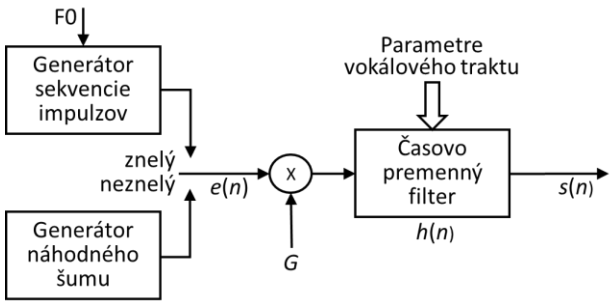

Obr. 2: Matematický model rečovej produkcie

Ako je zrejmé z obr. 2, rečový signál $s(n)$ je zložený zo signálu budiaceho zdroja $e(n)$ a parametrov vokálového traktu $h(n)$. Keď chceme analyzovať budiacu zložku $e(n)$, musíme ju oddeliť od zložky $h(n)$. Cieľom kepstrálnej transformácie je rozdelenie rečovej zložky $s(n)$ na jej dve zložky bez toho, aby sme predtým poznali budiaci zdroj a parametre vokálového traktu. Ak je $e(n)$ sekvencia budenia a $h(n)$ sekvencia filtrov vokálového traktu, potom pre sekvenciu reči $s(n)$ platí:

$$s(n) = e(n) * h(n)$$

Vzťah vyjadruje diskrétny konvolučný súčin (Zimmermann, 2002) postupností (signálov) $e(n)$ a $h(n)$, jeho spektrum je súčinom spektier signálov $e(n)$ a $h(n)$. Postupnosť $h(n)$ je výsledkom transformácie frekvenčnej charakteris-

tiky vokálového filtra do časovej oblasti. Algoritmus kepstrálnej analýzy môžeme definovať takto:

Vyjadríme konvolučný súčin vo frekvenčnej oblasti:

$$S(f) = E(f) \,.\, H(f)$$

Vypočítame absolútne (amplitúdové) reálne spektrum:

$$\left| S(f) \right| = \left| E(f) \right| \,.\, \left| H(f) \right|$$

Logaritmujeme rovnicu, aby sa súčin zmenil na súčet:

$$\log \left| S(f) \right| = \log \left| E(f) \right| + \log \left| H(f) \right|$$

Vypočítame kepstrum inverznou diskrétnou Fourierovou transformáciou (IDFT):

$$c(n) = \text{IDFT} \left(\log \left| S(f) \right| \right) = \text{IDFT} \left(\log \left| E(f) \right| \right) + \text{IDFT} \left(\log \left| H(f) \right| \right)$$

V poslednej rovnici došlo k transformácii lineárneho spektra do časovej domény. Kepstrálne koeficienty $c(n)$ predstavujú kepstrálnu funkciu, nová premenná n v kepstre $c(n)$ nie je frekvencia, ale pseudočasový údaj (kvefrencia) zhodný s dĺžkou periódy frekvenčných zložiek rečového signálu, teda aj oddeleného hlasivkového tónu F0. Výraz quefrency je presmyčkou slova frequency. Rovnako sú odvodené aj ostatné pojmy: spectrum = cepstrum, harmonic = rahmonic, filtering = liftering.

Z povedaného vyplýva, že kepstrum je definované ako inverzná Fourierova transformácia logaritmu amplitúdového Fourierovho spektra.

Na obr. 3 sme znázornili príklad grafu kepstra. Ide o dvojrozmerný graf, o závislosť amplitúdy (dB) frekvenčných zložiek signálu od kvefrekvencie, teda od časového údaja, ktorý je hodnotou periódy frekvenčnej zložky. V porovnaní so základným Fourierovým grafom spektra má kepstrum tú výhodu, že oddelený budiaci glotálny tón F0 je zachytený ako výrazná špička na kontúre kepstra. Na obr. 3 je výrazná lokálna amplitúda na hodnote 6 ms, teda ide o frekvenciu 166,66 Hz s trvaním 1 cyklu 6 ms.

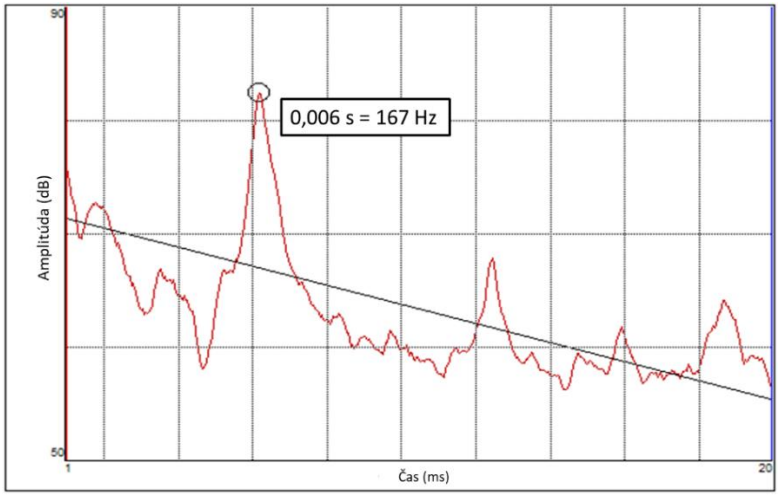

Obr. 3: Príklad grafu kepstra s výrazným vrcholom na hodnote 0,006 s, čo približne zodpovedá frekvencii F0 = 167 Hz

Druhým príznakom, ktorý je dobre čitateľný v grafe kepstra, je smernica jeho kontúry – regresná priamka s istým sklonom, z ktorej vyplývajú pomery v rozložení nízkofrekvenčných periodických zložiek signálu a šumov.

Ak máme pomocou grafu kepstra posúdiť zvučnosť hlasivkového tónu signálu, budeme vychádzať z toho, do akej miery je dominantná špička výrazná, teda akú má intenzitu v decibeloch, ďalej aká je šírka pásma tohto vrcholu a nakoniec aj z toho, aký je pomer medzi intenzitou hlasivkového tónu a ostatnými zložkami spektra signálu, danými regresnou priamkou.

Miery na vyhodnocovanie dysfónie

Klinické vyhodnocovanie hlasu (Awan, 2011) v záujme plošnej a medzinárodnej kompatibility štandardizovalo združenie American Speech-Language Hearing Association's (ASHA) odporúčaním The Consensus Auditory-Perceptual Evaluation of Voice (CAPE-V). Tento nástroj je určený predovšetkým na klinické akusticko-auditívne posúdenie hlasu (bližšie pozri v lit. *Consensus...*). Druhým cieľom je overovať výskumné hypotézy týkajúce sa anatomických a fyziologických hlasových problémov a vyhodnocovať s tým súvisiace testy.

Prominencia kepstrálnej špičky (Cepstral Peak Prominence CPP). Výška kepstrálnej špičky nad regresnou čiarou, ktorá sa meria v decibeloch. Na obr. 3 je hodnota CPP vzdialenosť medzi hrotom špičky a tým bodom re-

gresnej čiary, ktorý je na kolmici spustenej z hrotu kepstrálnej špičky. Dysfónia znižuje amplitúdu kepstrálnej špičky.

Štandardná odchýlka hodnôt CPP (STD CPP). V dlhých vokáloch, resp. v súvislej reči, je menšia v normálnom hlase, väčšia v dysfonickom hlase. V súvislej reči je to naopak.

Pomer nízkych a vysokých frekvencií (Low/High Spectral Ratio – L/H SR). V signáli normálneho hlasu (v samohláskach) je viac energie sústredenej v susedstve základnej frekvencie. Vnímame ju ako výšku hlasu, je obsahom prvých dvoch formantov. Keď spektrum hlasu rozdelíme na nízke a vysoké frekvencie (hranicou môže byť napr. frekvencia v okolí 2 – 4 kHz), dá sa pomer nízkej a vysokej spektrálnej energie ľahko vypočítať. Dysfónia znižuje hodnotu tohto pomeru. Hodnota L/H SR je niekedy označovaná výrazom spektrálny sklon.

Štandardná odchýlka pomeru nízkych a vysokých frekvencií (STD L/H SR). Vyjadruje konzistenciu/stabilitu pomeru L/H v čase. Má nízke hodnoty v produkcii dlhých vokálov a vyššie hodnoty v normálnej súvislej reči. V tab. 2 uvádzame odlišnosť hodnôt uvedených mier v normálnom a v dysfonickom hlase.

		Normálny hlas	Dysfonický hlas
CPP		>	<
STD CPP	Vokály	<	>
	Vety	>	<
L/H SR		>	<

Tab. 2: Rozdielne hodnoty prominencie kepstrálnej špičky, štandardnej odchýlky CPP a pomeru nízkych a vysokých frekvencií v normálnych hlasoch a v dysfonických hlasoch (väčšie = >, menšie = <)

Kepstrálny/spektrálny index dysfónie (Cepstral/Spectral Index of Dysphonia CSID)

V normálnom hlase aj v hlase s patologickými príznakmi sú časové zmeny parametrov (F0, intenzita, spektrum, aerodynamické aspekty) multidimenzionálne. Ich snímanie a vyhodnocovanie jednorozmernými metódami nie je postačujúce. Multivariantný prístup má dve výhody: po prvé, získaním viace-

rých informácií spresňuje detekciu abnormality hlasu, po druhé, optimalizuje kombináciu premenných vzhľadom na ich rozdielne dimenzie.

Keď skombinujeme samostatné kepstrálne (CPP a STD SPP) a spektrálne (L/H SR a STD L/H SR) miery použitím jednoduchej matematickej formuly, získame silný multivariantný odhad vnímanej dysfonickej drsnosti tak, ako by ju počul poslucháč. Takto vypočítaný koeficient je označený výrazom Cepstral/Spectral Index of Dysphonia CSID.

V už spomenutých odporúčaniach The Consensus Auditory-Perceptual Evaluation of Voice (CAPE-V) sú uvedené dva postupy na získanie hodnôt indexu CSID; pomocou testových viet a pomocou predĺženej dlhej samohlásky *a* (Kempster et al., 2009).

Testové vety (CAPE-V Sentences). Testové vety sú zamerané na hodnotenie nasledujúcich akustických rečových javov: mäkké a tvrdé hlasové začiatky, tranzienty medzi neznelými a znelými segmentmi, zablokovanie hlasu, spazmy hlasiviek a schopnosť udržať kontinuitu reči. CSID index pre vety (index drsnosti S_s – Severity Index S_s) možno vypočítať podľa vzťahu (Awan et al., 2010):

$$S_s = 148{,}68 - (5{,}91.CPP) - (11{,}17.\sigma_{CPP}) - (1{,}31.SR) - (3{,}09.\sigma_{SR}),$$

kde σ_{CPP} je štandardná odchýlka *CPP*, *SR* je pomer L/H spektra a σ_{SR} je štandardná odchýlka pomeru L/H spektra.

Predĺžená dlhá samohláska (Sustained Vowel). CSID index pre predĺženú samohlásku *a* (index drsnosti S_v – Severity Index S_v) možno vypočítať podľa vzťahu (Awan et al., 2010):

$$S_v = 84{,}20 - (4{,}40.CPP) + (10{,}62.\sigma_{CPP}) - (1{,}05.SR) + (7{,}61.\sigma_{SR}) - (10{,}68.G),$$

kde G je pohlavie hovoriaceho (muž = 0, žena = 1).

V obidvoch prípadoch, v testových vetách aj v predĺženej dlhej samohláske, môže index CSID dosiahnuť hodnoty v intervale od 1 do 100. Hodnoty blízke jednotke ukazujú na normálny hlas, vysoké hodnoty indexu vyjadrujú vysoký stupeň dysfónie.

Koeficient dysfonickej drsnosti (Dysphonia Severity Index DSI). Kvalita hlasu pacienta môže byť modelovaná aj pomocou koeficientu dysfonickej

drsnosti DSI, ktorý je určený na vyjadrenie objektívnej a kvantitatívnej súvzťažnosti vnímanej kvality hlasu. DSI je definovaný na váženej kombinácii nasledujúcich vybraných mier hlasu (Wuyts et al., 2000): najvyššej frekvencie (*F0-High* v Hz), najnižšej intenzity (*I-Low* v dB), maximálneho času trvania fonácie (*MPT* v s) a *jitteru* (v %) takto:

$$DSI = (0{,}13.MPT) + (0{,}0053.F0\text{-}High) - (0{,}26.I\text{-}Low) - (1{,}18.Jitter) + 12{,}4$$

Záver

Uviedli sme subjektívne aj prístrojové metódy na posúdenie kvality hlasu ovplyvneného dysfóniou v rôznej miere. Keď posudok pripravuje lekár-foniater, musí si najprv vypočuť hlas, resp. reč skúmanej osoby. Keď si posudok svojho hlasu pripravuje sám rečník, vypĺňa dotazník, v ktorom odpovedá na 30 otázok, orientovaných na svoje subjektívne pocity pri generovaní hlasu alebo reči v komunikačnom procese. Uvedené prístrojové metódy, patriace do odboru audiometrie a experimentálnej fonetiky, sú zostavené tak, aby sa výsledky merania generovaného rečového a hlasového signálu čo najviac priblížili skutočnému vnemu percepčného kanála človeka. Hovoríme o meraní v časovej doméne (jitter, shimmer) a vo frekvenčnej doméne (spektrum, kepstrum). Výsledky merania sú dané percentuálnym údajom, sklonom spektra, prominenciou – magnitúdou a multivariantnými indexmi. Podmienkou nasadenia prístrojového merania je vždy testový hlasový, resp. častejšie testový rečový materiál. Pri jeho príprave musíme brať do úvahy fonetické osobitosti konkrétneho jazyka, vyvážene vyberať všetky fonémy a ich kombinácie a text z hľadiska syntaxe a sémantiky musí byť neutrálny. Pravda, to je lingvistická úloha, pri jej plnení je osožné, ak sa berú do úvahy odporúčania nadnárodných únií, aby sa tak zaistila kompatibilita a porovnateľnosť výsledkov meraní a výskumov, čo má pre vedu nesmierny význam.

LITERATÚRA A PRAMENE

AWAN, S. N. – ROY, N. – JETTÉ, M. E. – MELTZNER, G. S. – HILLMAN, R. E. (2010): *Quantifying dysphonia severity using a spectral/cepstral-based acoustic index: Comparisons with auditory-perceptual judgements from the CAPE-V*. Clinical Linguistics & Phonetics, 2010 Sep; 24(9): pp. 742 – 58.

AWAN, S. N. (2011): *Analysis of Dysphonia in Speech and Voice (ADSV). An Application Guide*. Bloomsburg University of PA, 2011, pp. 12 – 21.

BOERSMA, P. (1993): *Accurate short-term analysis of the fundamental frequency and the harmonic-to-noise ratio of a sample sound*. IFA Proceedings 1993; 17, pp. 97 – 110.

Consensus Auditory-Perceptual Evaluation of Voice (CAPE-V) ASHA Special Interest Division 3, Voice and Voice Disorders. Purpose and Applications. Printed in the USA © 2002 – 2006. The American Speech-Language-Hearing Association.

CSÉFALVAY, Z. – LECHTA, V. a kol. (2013): *Diagnostika narušené komunikační schopnosti u dospělých*. Praha: Portál 2013. 232 s.

FRAILE, R. – GODINO-LLORENTE, J. I. (2014): *Cepstral peak prominence: A comprehensive analysis*. Biomedical Signal Processing and Control 14(1): pp. 42 – 54, November 2014.

FRIČ, M. – OTČENÁŠEK, Z. (2010): *Přehled metodických postupů subjektivního popisu vlastností hlasových projevů v oblasti poruch, patologie a terapie hlasu.* Otorinolaryng a Foniat, Vol. 59, No. 4, pp. 214 – 24.

JACOBSON, B. H. – JOHNSON, A. – GRYWALSKI, C. – SIBERGLEICHT, A. – JACOBSON, G. – BENNINGER. M. (1997): *The Voice Handicap Index (VHI): Development and Validation*. Am Jour of Speech-Language Path., 6(3), 1997, pp. 66 – 70.

KEMPSTER, G. B. – GERRATT, B. R. – VERDOLINI ABBOTT, K. – BARKMEIER-KRAEMER, J. – HILLMAN, R. E. (2009): *Consensus auditory-perceptual evaluation of voice: development of a standardized clinical protocol*. Am J Speech Lang Pathol. 2009 May;18(2): pp. 124 – 32.

OMORI, K. (2011): *Diagnosis of Voice Disorders*. Journal of the Japan Medical Association 54(4): pp. 248–253.

SEIFPANAHI, S. – JALAIE, S. – NIKOO, M. R. – SOBHANI-RAD, D. (2015): *Translated Versions of Voice Handicap Index (VHI)-30 across Languages: A Systematic Review*. Iran Journal Public Health, Vol. 44, No. 4, Apr 2015, pp. 458 – 469.

ŠVEC, J. – LEJSKA, M. – FROSTOVÁ, J. – ZÁBRODSKÝ, M. – DRŠATA, J. – KRÁL, P. (2009): *Česká verze dotazníku Voice Handicap Index*

pro kvantitativní hodnocení hlasových potíží vnímaných pacientem. Otorinolaring a Foniatr. (Prague), 58, 3, s. 132 – 139.
WUYTS, F. – DE BODT, M. – MOLENBERGHS, G. – REMACLE, M. – HEYLEN, L. – MILLET, B. – VAN LIERDE, K. – RAES, J. – VAN DE HEYNING, P. H. (2000): *The Dysphonia Severity Index: An Objective Measure of Vocal Quality Based on a Multiparameter Approach*. Journal of Speech, Language and Hearing Research 43, pp. 796 – 809.
ZIMMERMANN, J. (2002): *Spektrografická a škálografická analýza akustického rečového signálu*. Prešov: Náuka 2002. 74 s.

RESUMÉ

Autor píše o metodike, ktorou sa dá subjektívne posudzovať a experimentálne merať prejav dysfónie u rečníka. Pri subjektívnych metódach je uvedená foniatrická stupnica GRBAS, pri laickom posúdení vlastného hlasu dotazník Voice handicap index. Do exaktných metód v časovej doméne je zaradené meranie frekvenčnej a amplitúdovej nestability kmitania hlasiviek (jitter a shimmer). Vo frekvenčnej doméne autor uvádza spektrálne a kepstrálne miery na vyhodnocovanie dysfónie a ich syntézu v multivariantnom tvare – index dysfónie CSID. Tento index je v práci meraný buď testovými vetami, alebo pomocou predĺženej samohlásky. Poslednou uvedenou exaktnou mierou je koeficient dysfonickej drsnosti DSI.

SUMMARY

The dysphony measurement

The author writes about the methodology by which the manifestation of dysphony of the speaker can be evaluated to a subjective assessment and experimental measurement. The GRBAS phoniatrics scale is mentioned in subjective methods, and the Voice handicap index questionnaire in the layman's assessment of one's own voice. The exact methods in the time domain include the measurement of frequency and amplitude instability of vibration of the vocal cords (jitter and shimmer). In the frequency domain, the author presents spectral and cepstral measures for the dysphony evaluation and their synthesis in multivariate form – Cepstral/Spectral Index of Dysphonia CSID. This index is measured by either test sentences or extended vowels. The latter exact measure is the Dysphonia Severity Index DSI.

Parametrická reprezentácia rečového signálu

Ing. Eva KIKTOVÁ, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Úvod

Neustály rozvoj poznatkov modernej doby a ich aplikácia do praxe sa čoraz silnejšie prejavujú v bežnom živote. Jednou z oblastí výrazných zmien je aj oblasť spracovania reči. Interakcia človeka so strojom pomocou prirodzenej reči už dávno nie je len trikom filmárov, ale pomaly sa stáva realitou bežného dňa. Premena ľudskej reči na signál, ktorého štruktúra je vhodná na ďalšie spracovanie strojom, je predmetom neustáleho bádania. Spracovanie reči nachádza svoje uplatnenie nielen pri rozpoznávaní reči (transformácia rečového signálu na text), ale aj pri jej syntéze (transformácia textu na čo najprirodzenejšiu reč), pri odstraňovaní porúch reči, trenažéroch výslovnosti, rozpoznávaní rečníka či emócií a v neposlednom rade aj pri diarizácii.

Základy parametrickej reprezentácie rečového signálu siahajú do prvej polovice 20. storočia, keď boli položené matematické základy lineárnej predikcie (LP – Linear Prediction). N. Levinson navrhol v roku 1947 efektívny výpočet LPC koeficientov, ktorý v roku 1960 prepracoval J. Durbin. Dnes je tento algoritmus známy pod názvom Levinsonova-Durbinova rekurzia. Prvé efektívne metódy reprezentácie rečového signálu v takej podobe, v akej ich poznáme dnes, začali vznikať v druhej polovici 20. storočia. Kepstrum bolo prvýkrát navrhnuté v roku 1964 skupinou vedcov B. P. Bogert, M. J. R. Healy a J. W. Tukey. Známe Mel-frekvenčné kepstrálne koeficienty navrhli vedci Davis a Mermelstein v roku 1980 (Huang, 2001; Kiktová, 2013).

Rečový signál je pre človeka veľmi prirodzeným nositeľom informácie. Okrem samotnej prenášanej správy nesie informáciu o rečníkovi (o jeho jazyku, emočnom a zdravotnom stave, o pohlaví, veku atď.).

Na kvalitu rozpoznávania reči vplývajú viaceré faktory. Medzi najdôležitejšie patrí:

– nízky odstup užitočného signálu od šumu pozadia (t. j. nízka hodnota SNR – Signal to Noise Ratio),
– premenlivá poloha mikrofónu, resp. rečníka,
– kanálová nezhoda (rozdielne mikrofóny pri trénovaní a testovaní systému),
– zlá akustika miestnosti (odrazy, ruchy),
– choroba rečníka (napr. nachladnutie ovplyvňuje artikulačný trakt),
– starnutie (artikulačný trakt sa mení počas starnutia),
– nesprávne vyslovené frázy,
– extrémne emocionálne stavy.

Predspracovanie rečového signálu

Predspracovanie rečového signálu v sebe zahŕňa postupnosť krokov aplikovaných na akustický signál ešte pred samotným výpočtom príznakov. Zvyčajne zahŕňa proces:

– digitalizácie,
– segmentácie signálu na krátke úseky reči (parametre reči sú v nich konštantné, obyčajne je dĺžka rámca rečového signálu v rozmedzí od 15 ms – 30 ms),
– filtrácie preemfázovým filtrom (FIR filter – filter s konečnou impulzovou odozvou), ktorá má za cieľ zvýrazniť percepčne významné zložky spektra rečového signálu, prirodzene tlmené vyžarovacou charakteristikou pernej dutiny,
– aplikácie oknovej funkcie, čo predstavuje násobenie signálu oknovou funkciou, čím sa zmiernia ostré prechody medzi rámcami signálu a docieli sa vyhladenejší priebeh spektra. Medzi najčastejšie používané oknové funkcie (Obr. 1) patrí: Hammingova, Hanningova, Blackmanova oknová funkcia a pravouhlá oknová funkcia.

Najvhodnejšiu frekvenčnú charakteristiku, vzhľadom na veľkosť postranných lalokov spôsobujúcich skreslenie signálu, má Hammingova oknová funkcia.

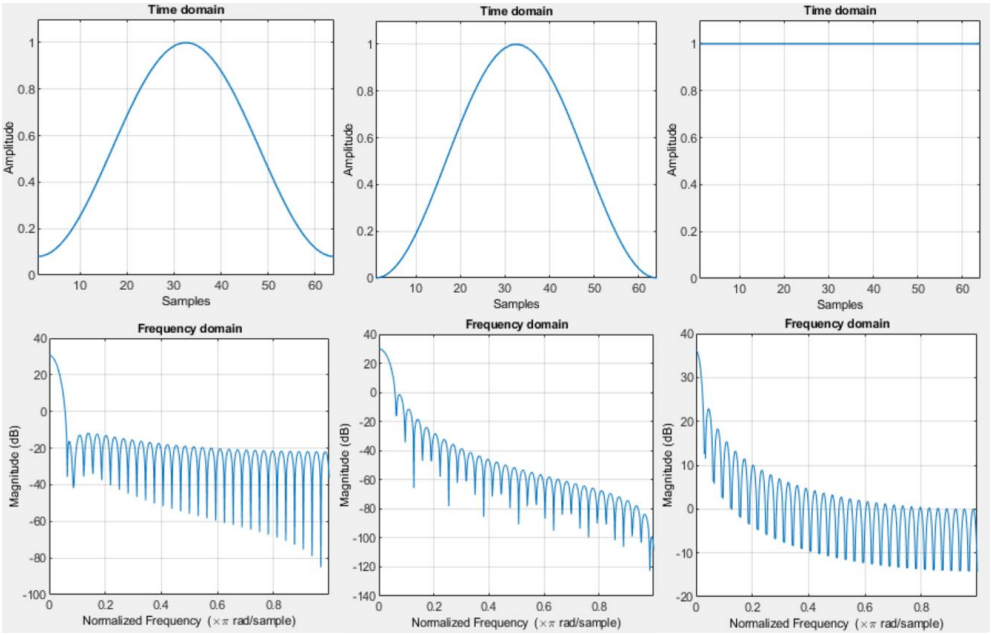

Obr. 1: Príklady oknových funkcií v časovej a frekvenčnej oblasti (zľava Hammingove, Hanningove a pravouhlé okno)

Väčšina bežne používaných parametrizácií v sebe zahŕňa vyššie uvedené postupy, avšak v závislosti od konkrétneho typu parametrizácie sa jednotlivé kroky môžu líšiť.

Model procesu tvorby reči

Reálny model generovania reči predstavuje veľmi zložitý systém, ktorý pre jeho komplikovateľnosť a výpočtovú zložitosť je veľmi náročné realizovať v reálnom čase. Z uvedeného dôvodu sa vychádza zo zjednodušeného modelu generovania reči, ktorý je znázornený na Obr. 2.

Rečový signál je tvorený dvomi budiacimi generátormi: generátorom impulzov a generátorom šumu. Generátor impulzov slúži na generovanie znelých hlások reči, pričom impulzy sú generované s frekvenciou F_0 (fundamental frequency, pitch), čím modeluje činnosť kmitania hlasiviek. Generátor náhodného šumu je využitý pri tvorbe neznelých hlások. G predstavuje zisk budenia. Prenosovú časť tvorí IIR filter (filter s nekonečnou impulzovou odozvou) $H(z)$. Model vyžarovania opisuje funkciu úst, kde dochádza k útlmu vyšších frekvencií. Tento jav sa v rámci predspracovania rečového signálu potláča už spomenutým preemfázovým filtrom.

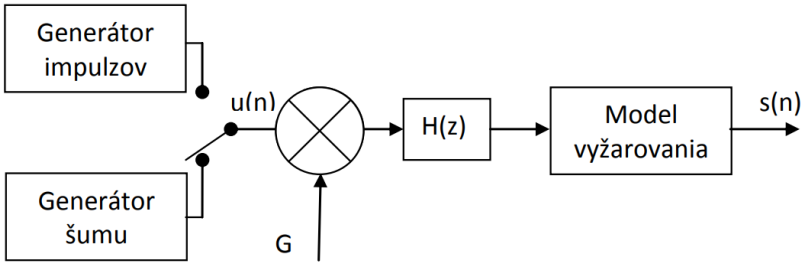

Obr. 2: Model generovania reči

Kepstrálna analýza

Systémy rozpoznávania reči často využívajú filtráciu reči, čím umožňujú signál rozdeliť na viacero častí. Vychádzajúc z modelu generovania reči (Obr. 2), v ktorom reč vzniká spojením vplyvu budenia a charakteristík rečového traktu, je možné tieto dve zložky oddeliť pomocou kepstrálnej analýzy.

Kepstrum je definované ako inverzná Fourierova transformácia logaritmu absolútnej hodnoty spektra signálu (Juhár, 1999). Proces výpočtu kepstra je znázornený na Obr. 3.

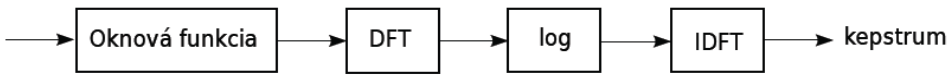

Obr. 3: Kepstrum

Zjednodušene môžeme kepstrálnu transformáciu signálu zapísať takto:

$$s(n) = u(n) \otimes h(n) \qquad \Rightarrow \qquad s(m) = \hat{u}(m) + \hat{h}(m).$$

Konvolúcia (násobenie) vplyvu budenia *u(n)* a parametrov artikulačného traktu (niekedy označované aj ako tlmenie) *h(n)* v spektrálnej oblasti sa mení vďaka logaritmovaniu na súčet dvoch komplexných kepstier $\hat{u}(m)$ a $\hat{h}(m)$. Kepstrálnou analýzou je teda možné oddeliť uvedené dve zložky signálu.

Medzi základné postupy extrakcie príznakov, ktoré môžeme považovať za východiskové, patrí lineárna predikcia (LP) a mel-frekvenčná kepstrálna analýza (MFC). Výsledné koeficienty sú označované aj ako príznaky (features).

V oblasti spracovania reči sa využívajú najmä základné koeficienty (statické) a ich prvá a druhá časová derivácia. Výsledkom procesu derivácie základných koeficientov sú koeficienty, ktoré nesú informáciu o časovom vý-

voji v podobe delta (Δ) a akceleračných koeficientov (ΔΔ) (Young, 2009). Výsledný príznakový vektor obvykle dosahuje rozmer 39 (13 + 13 + 13) koeficientov na jeden rámec signálu.

Lineárna predikčná analýza a lineárna predikčná kepstrálna analýza

Lineárna predikcia (Linear Prediction – LP) patrí k základným nástrojom analýzy akustického signálu. Nachádza uplatnenie jednak v systémoch zameraných na rozpoznávanie a kódovanie reči, jednak na konkrétne úlohy, napr. na detekciu základnej periódy atď. Zaraďuje sa medzi parametrické metódy analýzy signálov, kde predpokladáme, že signál je modelovaný autoregresným procesom. Lineárna predikcia (Atal, 1971; Juhár, 1999; Uhlíř, 2007) vychádza zo skutočnosti, že aktuálnu vzorku signálu je možné predpovedať pomocou lineárnej kombinácie p predchádzajúcich vzoriek, t. j. lineárnym prediktorom p-tého rádu. Cieľom analýzy pomocou lineárnej predikcie je určiť koeficienty lineárnej kombinácie tak, aby bol minimálny rozdiel medzi skutočným signálom a jeho predikovanou hodnotou. Prvé medzivýsledky algoritmu sa označujú ako koeficienty odrazu (reflection coefficients – LPREFC) alebo PARCOR (PARtial CORrelation) koeficienty (Juhár, 1999; Young, 2009). Tieto koeficienty dosahujú vysoký stupeň kompresie údajov, pretože ich veľkosť je v intervale $<-1, 1>$. Je potrebné tiež poznamenať, že so zvyšujúcim sa počtom iterácií Levinsonovho-Durbinovho algoritmu chyba predikcie postupne klesá. Teda čím je rád LP modelu (prediktora) vyšší, tým presnejší odhad obálky spektra je možné získať. Iteračný spôsob výpočtu koeficientov dovoľuje sledovať vývoj chyby predikcie a adaptívne nastavovať rád LP modelu (prediktora). Táto možnosť sa však v rozpoznávacích systémoch využíva len v minimálnej miere (Juhár, 1999).

Pokiaľ výpočet pokračuje aj v kepstrálnej oblasti, tak hovoríme o lineárne predikčných kepstrálnych koeficientoch LPCC (Linear Prediction Cepstral Coefficients) (Juhár, 1999; Uhlíř, 2007; Young, 2009), ktoré sú oproti tradičným LP koeficientom dekorelované. Získané kepstrálne koeficienty je možné upraviť pomocou váhovania (Young, 2009).

MELSPEC, FBANK a MFCC analýza

Vo všeobecnosti spracovanie akustického signálu nelineárnymi technikami (napr. nelineárnou melovou bankou filtrov) prináša zlepšenie v podobe prispôsobenia reprezentácie a vnímania signálu človekom (Kiktová, 2013). Príznaky MELSPEC a FBANK analýzy sú pre svoj informačný obsah vhodné na použitie dekorelačných a redukčných techník, napr. v podobe PCA, LDA atď. (Viszlay, 2010).

Proces výpočtu MELSPEC a FBANK koeficientov je analogický s výpočtom mel-frekvenčných kepstrálnych koeficientov (Mel-Frequency Cepstral Coefficient – MFCC), ktoré v súčasnosti patria k veľmi populárnym koeficientom opisujúcim najmä vlastnosti rečového signálu (Juhár, 1999; Psutka, 2006; Young 2009). Rovnako sa používajú aj v iných úlohách, napr. pri rozpoznávaní pozadí (Izumitami, 2008) či akustických udalostí (Atrey, 2006; Ntalampiras, 2009; Temko, 2006), pri detekcii typu reči a hudby (Ajmera, 2003) atď. Tento postup výpočtu charakteristických príznakov rešpektuje nelineárnu závislosť vnímania frekvencie použitím trojuholníkových pásmových priepustov (Obr. 5) s nelineárnym frekvenčným rozložením (tzv. melovou frekvenčnou škálou). Vzťah medzi frekvenciou a mel-frekvenciou je definovaný takto:

$$f_{mel} = 2595 * log_{10}\left(1 + \frac{f}{700}\right), \quad [mel; Hz];$$

kde f je frekvencia na lineárnej stupnici v [Hz] a f_{mel} je jej zodpovedajúca frekvencia na nelineárnej frekvenčnej stupnici v meloch [mel]. Jednotka mel je odvodená od slova melody. Medzivýsledky výpočtu finálnej sady MFCC koeficientov, získanej po filtrácii melovou bankou filtrov, sú označované ako MELSPEC koeficienty, pričom následnou aplikáciou funkcie logaritmu dostávame sadu FBANK príznakov (Young, 2009). V poslednom kroku výpočtu MFCC koeficientov je použitá diskrétna kosínusová transformácia (DCT), ktorá zaručí dekoreláciu výsledných koeficientov. Proces výpočtu uvedených typov príznakov je zobrazený na

Obr. **4**.

MFCC príznaky sú použité v systéme na automatický prepis diktátu, ktorý bol úspešne nasadený do činnosti v roku 2012 (Rusko, 2011). Systém uľahčuje prepis dokumentov a je využívaný súdmi SR.

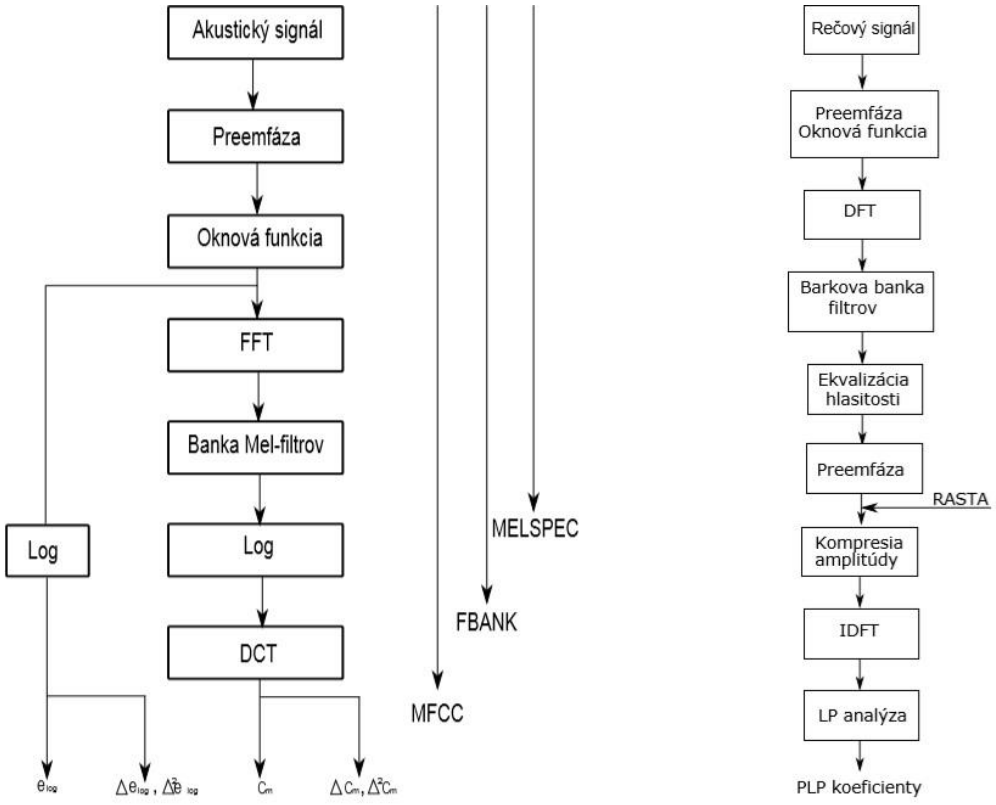

Obr. 4: Proces výpočtu MFCC, FBANK a MELSPEC príznakov – vľavo; PLP – vpravo

PLP analýza

Cieľom akejkoľvek parametrickej reprezentácie akustického signálu je dosiahnuť čo najpresnejšiu parametrickú podobu s originálnym signálom. Percepčná lineárna predikcia (Perceptual Linear Prediction – PLP) využíva najmä poznatky o frekvenčnej závislosti vzhľadom na vnímanie výšky tónu, hlasitosť a maskovací jav, teda sa svojím charakterom snaží priblížiť k vnímaniu zvuku sluchovými orgánmi človeka (Kiktová, 2013).

Skĺbením týchto poznatkov sa PLP analýza radí medzi populárne prístupy využívané v rozpoznávacích systémoch (Juhár, 1999). Základné operácie percepčnej lineárnej predikcie sú naznačené na Obr. 4. Pre systémy zaoberajúce sa automatickým rozpoznávaním reči (Automatic Speech Recognition – ASR) sa veľmi často využíva PLP analýza spolu s RASTA (RelAtive SpecTrAl) filtráciou (Hermansky, 1992). RASTA filtrácia prepúšťa len zložky s časovými zmenami, ktoré korešpondujú s vlastnosťami rečového signá-

lu. Percepčný charakter PLP analýzy spolu s robustnosťou RASTA filtrácie, v prípadoch konvolúcie signálu a šumu, umožňuje znížiť chybovosť rozpoznávacieho systému. RASTA PLP sa teda radí medzi takzvané robustné parametrizácie. Napriek svojmu primárnemu určeniu použitia v oblasti spracovania reči bola PLP analýza úspešne použitá aj na rozpoznávanie nerečového signálu (Trancoso, 2008).

Banky filtrov

Nelineárna závislosť vnímania frekvencie sluchovým aparátom človeka sa priamo odráža v algoritmoch spracovania rečových signálov. Na základe poznatkov o vneme boli navrhnuté metódy spracovania, ktorých základom sú banky filtrov. Tvar a rozmiestnenie filtrov na frekvenčnej osi sú nelineárne, čím reflektujú nelineárnu závislosť vnemu ľudského ucha. Hustota a rozloženie filtrov sú prispôsobené frekvenciám, na ktoré je ľudské ucho citlivé (Hyben, 2013). Na Obr. 5 je znázornená frekvenčná charakteristika vybraných prístupov filtrovania akustického signálu, ktoré majú najväčšie uplatnenie pri spracovaní rečových sigálov.

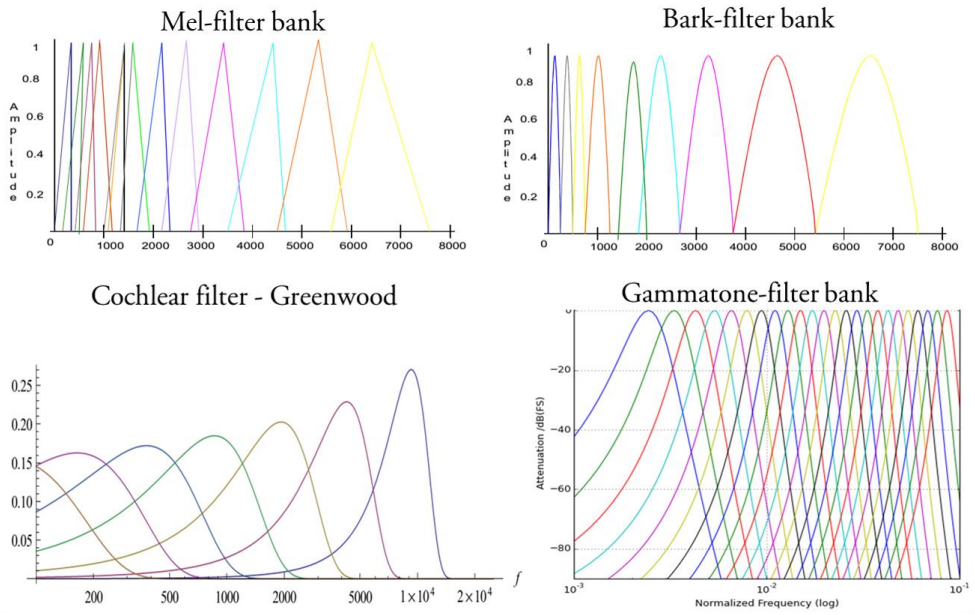

Obr. 5: Banky filtrov využívané pri spracovaní reči

Spracovanie extrahovaných príznakov

Efektívnu reprezentáciu akustického signálu je možné dosiahnuť aj pomocou selekčných algoritmov (Brown, 2012; Kiktová, 2013; Pocock, 2012), ktorých cieľom je vybrať tie príznaky, ktoré sú informačne relevantné vzhľadom na danú úlohu (napr. rozpoznávanie akustických udalostí, pozadí, detekcia rečovej aktivity atď). Z celkového počtu povedzme 39 príznakov je možné tento počet redukovať napr. na 26 bez zníženia úspešnosti rozpoznania, dokonca je možné, naopak, očakávať zvýšenie úspešnosti vďaka eliminácii informačne duplicitných, resp. irelevantných príznakov. Pri parametrizáciách určených na spracovanie reči sa väčšinou tieto postupy selekcie príznakov neuplatňujú, pretože extrahované koeficienty by mali efektívne reprezentovať originálny rečový signál.

Záver

Vývoj algoritmov na efektívnu reprezentáciu rečového signálu neustále pokračuje, čoho dôkazom sú nové druhy parametrizácií (Alam, 2014), ktoré sa od vyššie uvedených prístupov líšia napr. v použitej banke filtrov, kompresiou alebo vyrovnávaním spektra filtrovaného signálu, spôsobom dekorelácie výstupných koeficientov, váhovaním koeficientov atď. Tieto zmeny majú za následok odlišné vlastnosti výsledných koeficientov, čím danú parametrizáciu predurčujú na jej použitie v špecifických podmienkach.

LITERATÚRA A PRAMENE

AJMERA, J. et al.: *Speech/music segmentation using entropy and dynamism features in a HMM classification framework.* In: Speech Communication, Vol. 40, pp. 351 – 363, 2003.

ALAM, M. J. et al.: *Robust feature extractors for continuous speech recognition*. In: EUSIPCO, Lisbon, pp. 944 – 948, 2014.

ATAL, B. S. et al.: *Speech Analysis and Synthesis by Linear Prediction of the Speech Wave*. In: Journal of the Acoustical Society of America, Vol. 50, no. 2B, pp. 637 – 655, 1971.

ATREY, P. K. et al.: *Audio Based Event Detection for Multimedia Surveillance.* In: ICASSP 2006, Vol. 5, pp. 813 – 816, 2006.

BROWN, G. et al.: *Conditional Likelihood Maximisation: A Unifying Framework for Information Theoretic Feature Selection.* In: Journal of Machine Learning Research, Vol.13, pp. 27 – 66, 2012.

HERMANSKY, H. et al.: *Rasta-PLP speech analysis technique.* In: ICASSP, California, Vol.1, pp. 121 – 124, 1992, ISBN 0-7803-0532-9.

HUANG, X. et al.: *Spoken language processing.* New Jersy: Prentice Hall PRT, 2001, ISBN 0-13-022616-5.

HYBEN, M.: *Rozpoznávanie reči s nízkou výpočtovou náročnosťou*. Dizertačná práca, Žilinská univerzita v Žiline, pp. 109, 2013.

IZUMITAMI, T. et al.: *A background music detection method based on robust feature extraction*. In: ICASSP 2008, pp. 13 – 16, 2008, ISBN 1-4244-1484-9.

JUHÁR, J. 1999. *Spracovanie signálov v systémoch automatického rozpoznávania reči.* Habilitačná práca, Technická univerzita v Košiciach, 1999.

KIKTOVÁ, E.: *Detekcia akustických udalostí pre bezpečnostné aplikácie*. Dizertačná práca. Košice: Technická univerzita v Košiciach, pp. 320, 2013.

NTALAMPIRAS, S. et al.: *On acoustic surveillance of hazardous situations.* In: ICASSP, Taipei, Taiwan, pp.165 – 168, 2009, ISBN 978-1-4244-2353-8.

POCOCK, A.: *Feature selection via joint likelihood.* PhD. thesis, Manchester university, pp. 173, 2012.

PSUTKA, J. et al.: *Mluvíme s počítačem česky.* Academia Praha, pp. 748, 2006, ISBN 80-200-1309-1.

RUSKO, M. et al.: *Slovak Automatic Transcription and Dictation System for the Judicial Domain.* In: 5th Language and Technology Conference: Human Language Technologies as a Challenge for Computer Science and Linguistics, Poland, pp. 365 – 369, ISBN 978-83-932640-1-8, 2011.

TEMKO, A. et al.: *Acoustic event detection and classification in smart-room environments: evaluation of chill project systems.* In: IV Jornadas en Tecnologia del Habla, Zaragoza, Spain, 2006.
TRANCOSO, I. et al.: *Training audio events detectors with a sound effects corpus*. In: INTERSPEECH, Australia, pp. 2546 – 2549, 2008.
UHLÍŘ, J. et al.: *Technologie hlasových komunikací.* Praha: Nakladatelství ČVUT, pp. 276, 2007, ISBN 978-80-01-03888-8.
VISZLAY, P. et al.: *PCA-based acoustic model with logarithmic mel-filterbank features*. In: Research in Telecommunication Technologies, Czech Republic, VŠB-TU, pp. 129 – 132, 2010.
YOUNG, S. et. al.: *The HTK Book.* Cambridge University, 2009.

RESUMÉ

Článok sa venuje parametrickej reprezentácii rečového signálu, ktorá je nevyhnutná pri strojovom spracovaní reči. Zaoberá sa všeobecnými postupmi predspracovania signálu, ktoré sú rutinne aplikované na rečový signál. Ďalej opisuje najpoužívanejšie prístupy extrakcie príznakov z reči so zameraním najmä na LPCC, MFCC a PLP. V krátkosti naznačuje aj nasledovné spracovanie (post-processing) príznakov v podobe selekčných algoritmov.

SUMMARY

The parametric representation of the speech signal

The article deals with parametric representation of the speech signal that is necessary for automatic speech processing. It discusses about general procedures of speech pre-processing commonly applied on the speech signal. Learn more about the most effective feature extraction approaches such as LPCC, MFCC, PLP. The paper shortly indicates the post-processing of extracted features by using selection algorithms.

Jozef Liška aj ako filmový tvorca: *Budú hovoriť dobre* (1958)

PhDr. Marián GLADIŠ, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Slovenský filmový ústav v Bratislave ukrýva vo svojom bohatom filmovom archíve mnoho cenných snímok. Jednou z nich je aj dokumentárny film ***Budú hovoriť dobre*** z roku 1958, na ktorom ako spolutvorca participoval zakladateľ slovenskej logopédie **doc. PhDr. Jozef LIŠKA, CSc.**

Vzácny audiovizuálny dokument, ktorý vznikol pod gesciou Povereníctva zdravotníctva[13] (ako prezrádzajú úvodné, rukou úhľadne písané titulky), sprostredkováva súčasnému percipientovi originálnym a vskutku unikátnym spôsobom etablovanie logopédie a počiatkov logopedického poradenstva na Slovensku, a to na pozadí sociálnej reality obyvateľov našej krajiny v druhej polovici 50. rokov 20. storočia, teda v čase budovania ľudovodemokratického zriadenia v bývalom Československu.

Osemnásťminútovú čiernobielu osvetovú snímku nakrútila *Filmová tvorba, populárno-vedecký film Bratislava* – v spolupráci s pacientmi Krčnej kliniky v Košiciach, oddelenia pre chyby reči –, a ako ďalej prezrádzajú úvodné titulky, o nápravu chybnej reči detí sa stará logopéd PhDr. Jozef Liška, ktorý vo filme nielen vystupuje (vďaka čomu sa zachovali jedinečné zábery dokumentujúce metódy jeho práce), ale je aj jeho spoluautorom – v pozícii autora odborného námetu a odbornej spolupráce na filme. Autorom námetu, scenára a režisérom dokumentu je Dimitrij Plichta, významný rozhlasový a filmový režisér a scenárista, ktorý v rokoch 1949 – 1970 pôsobil v *Slovenskom filme*[14] v Bratislave. Vytvoril niekoľko desiatok dokumentárnych a hraných snímok

[13] *Povereníctvo Slovenskej národnej rady* (SNR) *pre zdravotníctvo* bol vládny orgán, ktorý v ľudovodemokratickom Československu zastupoval na Slovensku ministerstvo zdravotníctva; *Zbor povereníkov* bol ústredný orgán štátnej správy (štátnej moci) na Slovensku v rokoch 1944 – 1960 a 1964 – 1968, ktorý bol po vzniku česko-slovenskej federácie (1. 1. 1969) nahradený slovenskou republikovou vládou (*Univerzum A – Ž*, 2011, s. 998).

[14] *Slovenský film* bol ústredná organizácia s výhradným právom vytvárať, distribuovať filmy a zabezpečovať tvorivú a technickú základňu slovenskej kinematografie (Mrlian et al., 1990, s. 341 – 344).

– jeho tvorba mala populárno-náučný, osvetový či didaktický charakter, alebo bola sociálno-psychologickou sondou do problémov spoločnosti (Mrlian et al., 1990, s. 193). Všetky tieto atribúty charakterizujú aj film *Budú hovoriť dobre*.

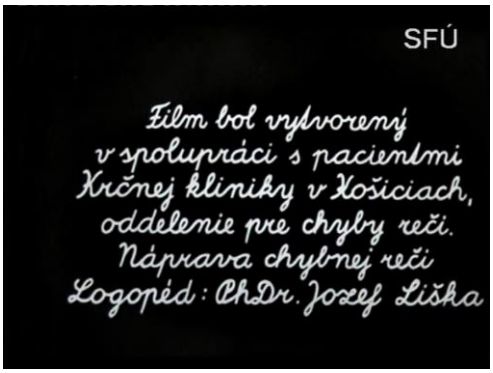

Autorská dvojica D. Plichta – J. Liška sa podujala vytvoriť dokument o náprave chybnej reči detí na východnom Slovensku, kde Jozef Liška pôsobil najprv ako stredoškolský profesor slovenčiny a angličtiny a od začiatku 50. rokov ako klinický logopéd. Vo Fakultnej nemocnici na Rastislavovej ul. v Košiciach založil Krajskú logopedickú poradňu, prvú a niekoľko rokov jedinú na Slovensku, do ktorej prichádzali deti aj dospelí z celej republiky (podrobnejšie v príspevku MVDr. Daniela Lišku *Z rodinného albumu Liškovcov* v tomto zborníku). Vďaka spojeniu skúseného filmára a naslovovzatého odborníka (Jozef Liška bol expertom na logopédiu Povereníctva SNR pre zdravotníctvo) vznikol výnimočný filmový dokument, ktorý má popri vysokej odbornej úrovni aj nepopierateľný historický význam a tiež nespornú estetickú a umeleckú hodnotu. A ako mnohé iné audiálne a audiovizuálne artefakty vytvorené v tomto období (v polovici 20. storočia), aj tento je charakteristický vysokou jazykovou úrovňou a kultivovaným, priam vzorovým rečovým prejavom – najmä v podaní interpreta filmového komentára (sprievodného, vy-

svetľujúceho slova k filmovému obrazu) Ctibora Kováča, bývalého redaktora a hlásateľa Slobodného slovenského vysielača v Banskej Bystrici.[15]

Film *Budú hovoriť dobre* sa začína (pri doznievaní dramatickej klavírnej kompozície hudobného skladateľa Bartolomeja Urbanca v podaní Miloša Váňu, ktorá zvukovo sprevádzala úvodné titulky) pohľadom kamery do školskej triedy, kde práve dievčatko s dvomi mašľami vo vlasoch – ukazujúc prstom pravej ruky – interpretuje informácie zachytené na výjave v obrázkovej učebnici (podľa všetkého v šlabikári): *Na obrázku vidím zelené auto, dom, chalúpku, plot, lavičku, ovečky, sliepky, kačky, psíka, ulicu, červený...*[16] Pohyb filmovej kamery zaznamenáva takmer plnú triedu prvákov, až sa zastaví pred prázdnou lavicou. Z nadväzujúceho filmového komentára sa divák dozvedá, že Danka neprišla do školy: „*Deti sa s ňou nechcú hrať a smejú sa jej, že chybne hovorí. Ktovie, čo v živote preto ešte skúsi...*“

Filmovým strihom sa dostávame z interiéru (školskej miestnosti) do exteriéru (na ulicu). Danka – plavovlasé, nakrátko ostrihané dievčatko v svetlých letných šatôčkach – stojí váhavo s loptou v ruke pred domom. Po chvíli vykročí k skupinke obďaleč šantiacich rovesníkov. Tí sa okolo nej zhŕknu, vezmú jej loptu a utekajú preč. Danka ostáva sama a detailný záber kamery zachytáva slzy stekajúce po jej tvári.

„*Prečo hovorí chybne?*“ pýtajú sa autori dokumentu v sprievodnom komentári. Odpoveď ponúkajú v podobe filmovej animácie s profilom chlapčenskej tváre, dívajúcej sa na hodiny, ktorú nahrádza dynamická animácia so

[15] Na produkcii filmu *Budú hovoriť dobre* spolupracovali aj ďalší významní slovenskí filmoví tvorcovia, ktorí vytvorili špičkový výrobný tím – kameraman Tibor Biath, majster zvuku Rudolf Pavlíček, strihač Alfréd Benčič a vedúci výroby (filmový producent) Eduard Galbavý.

[16] Prepis textu postáv vystupujúcich („účinkujúcich“) vo filme budeme vyznačovať pomlčkami (– *Citovaný text*. –), prepis textu interpreta filmového komentára budeme – z dôvodu prehľadnosti – v tejto práci označovať úvodzovkami („*Citovaný text*.“).

stredovým (mediánnym, sagitálnym) rezom artikulačným traktom človeka: „*Popud k reči vedie z prostredia do oka a hlavne do ucha. Odtiaľ dostredivými nervovými dráhami do mozgu, kde sa popud spracuje a dostane svoj význam. Ďalší popud vychádza z mozgu a odstredivými dráhami sa dostáva k rečovým orgánom, k pľúcam, do hrtanu, hltanu, k podnebiu, jazyku, perám. Pohyby rečových orgánov vytvárajú vlnenie vzduchového prostredia. Aby sa vytvorila správna reč, treba, aby presne spolupracovali všetky zložky celého dorozumievacieho pochodu.*“

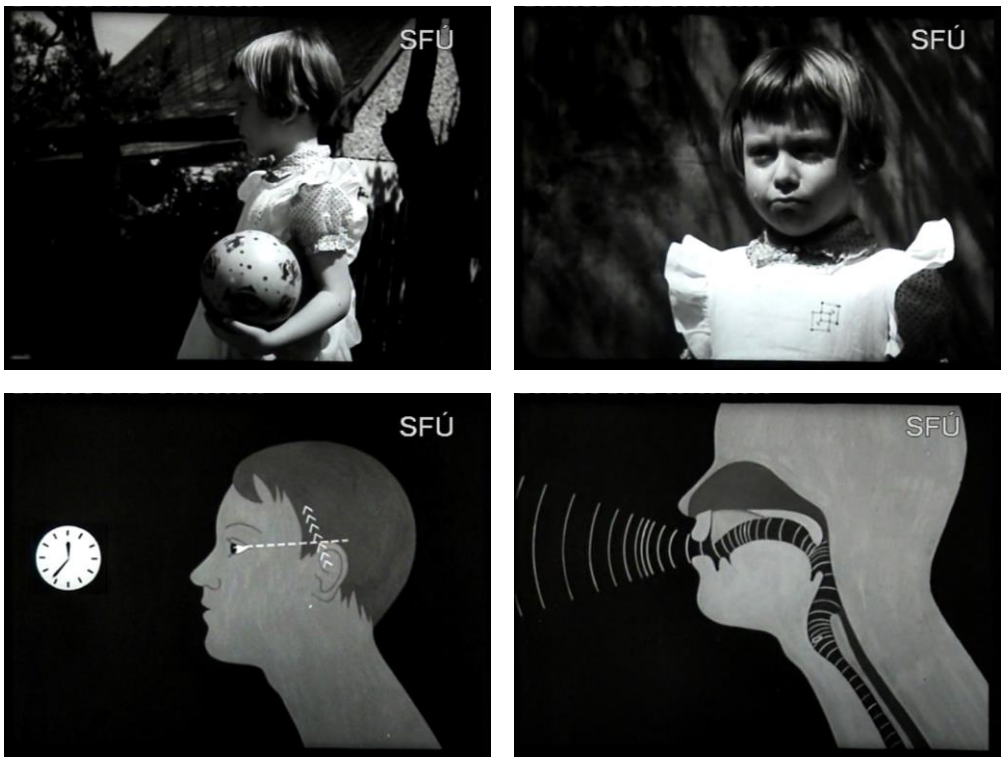

Nadväznú sekvenciu[17] začínajú filmové zábery novorodenca mužského pohlavia ležiaceho v detskej postieľke. Nasleduje pohľad na matku hrajúcu sa so synom v batolivom veku, ktorý sedí na jej kolenách (zaznieva riekanka *Ťap, ťap, ťapušky*), zábery na plačúceho chlapca volajúceho matku a hneď vzápätí na otca, ktorý sa štvornožky hrá s autom spolu s malým synom (počuť pritom otcovo – *Tutút! Tutút!* – a nato synovo – *... autoó.* –). Simultánne znejúci výklad percipientovi prezrádza:

[17] *Sekvencia* je ucelená časť (formálne či obsahovo uzavretý úsek) filmového diela, ktorá sa vyznačuje myšlienkovou, významovou, miestnou alebo časovou jednotou (Sabol, 2010, s. 198).

„*Ovládať reč sa človek učí od samého narodenia. Základom budúcej reči je detský džavot. Dieťa začína rozumieť skôr, než vysloví prvé slovo. Mama, papa – značí, že niečo chce, že má hlad. Veď to slovo vie vyjadriť takmer všetko. Reč sa tvorí a rozvíja. Dieťa napodobňuje nové zvuky a nové slová.*“

Ďalší úsek dokumentu sa začína záberom na chlapca, ako spoza okna mlčanlivo sleduje dážď. Sprievodné slovo: „*Potom prichádza obdobie nekonečných otázok, na ktoré by mali tí veľkí a múdri s nekonečnou trpezlivosťou odpovedať.*“ Chlapec sa odrazu otáča do izby a pýta sa (pravdepodobne otca – v zábere ho nevidieť): – *Plečo plší?* –; mužský („otcov“) hlas opakuje chlapcovu otázku (– *Prečo prší?* –), aby po synovej ďalšej zvedavej otázke (– *Aby nebol plach?* –) odpovedal: – *Áno, aby nebol prach. Ale tiež preto, aby kvetinky nemali smäd.* –

Nasledujúca pasáž sa venuje rozvoju reči v procese socializácie dieťaťa. Kamera nám ponúka pohľad do spoločenskej miestnosti v materskej škole, kde sa pani učiteľka (vychovávateľka) práve venuje hrám s deťmi, napr. na vláčik (opäť počuť napodobňujúce detské – *Tutút!* –) alebo imitujú zvuky a pohyby zvierat (učiteľka oznamuje – *Na lúke boli húsky.* – a deti spustia – *Gágágágá!* – a potom ich vyzve – *Kohútiky!* – a deti vykrikujú – *Kikiriki!* –). Autorský komentár to dáva do potrebnej súvislosti: „*Tak doma, v jasliach i v materských školách sa reč najľahšie rozvíja hrou a medzi deťmi, ktoré sú najlepšími učiteľmi reči.*“

Po všeobecnom úvode dochádza na začiatku piatej minúty filmu k tematizácii problematiky porúch (detskej) reči a výslovnosti, ako aj ich nápravy. Oko filmovej kamery nás privádza do čakárne logopedickej poradne, v ktorej na odborné vyšetrenie čaká niekoľko ľudí: pri stole sedia dve dámy (staršia pletie, mladšia číta knihu) a v pozadí dve matky so svojimi deťmi (už známou Dankou a zatiaľ neznámym starším chlapcom) a ešte jeden mladší chlapec, ktorý sedí za ďalším, nižším (detským) stolom a listuje v obrázkovej knihe. Neskôr nám kamera ponúkne pohľad na ďalšie dve deti v miestnosti

(chlapec sa hrá s autíčkom, dievčatko drží v ľavej ruke akúsi stolovú hru, pravou si niečo vkladá do úst). Hovorený (hlasový) komentár[18] uvádza: „*Okolo šiesteho roku sa reč dieťaťa ustaľuje. Čo sa nepodarilo dosiahnuť výchovou v rodine alebo v materskej škole, alebo čo zavinila choroba, musí liečiť lekár a naprávať logopéd. Logopedické poradne sú u nás už v každom okrese.*“

Prestrihom s detailným záberom na doteraz neznámeho staršieho chlapca sa začína narácia jeho mikropríbehu. Rozprávač nám ozrejmuje: „*Janko prekonal v detstve ťažkú chorobu – zdanlivo bez následkov. A predsa!*“ Obraz z čakárne sa prelína do obrazu v školskej triede, kde sa učiteľka pýta žiakov, koľko je osem krát jedenásť. Všetci okrem Janka sa hlásia: *– No, Janko, ty to nevieš?* – pýta sa ho učiteľka. Chlapec sa snaží niečo povedať, ale vydáva iba neartikulované zvuky a udiera pritom päsťami na lavicu. „*Ani učiteľka ihneď nepochopila, že Janko sa zajakáva i vtedy, keď je pripravený. Jej naliehanie Jankov stav ešte zhoršovalo. A k tomu ešte aj neporozumenie rodičov vypestovalo v ňom z reči strach.*“

Divák sa opäť ocitá v čakárni logopedickej poradne. Pohyb kamery prenáša pohľad z Janka na mladšieho chlapca, ktorý sedí za stolom a obracia listy v obrázkovej knihe. „*Jarko sa narodil s rázštepom podnebia*,“ informujú tvorcovia dokumentu prostredníctvom komentára a na názorné vysvetlenie odborného problému opäť ponúkajú sériu filmových animácií s artikulačným traktom človeka či palátom (podnebím) pred chirurgickým zákrokom a po ňom. „*Chýbalo tu rozdelenie dutiny ústnej a nosovej, a preto vyslovoval všetky hlásky nosom. Bolo treba operatívne zaceliť otvor v podnebí. Samotná operácia však ešte fufnavosť neodstránila. Umožnila však, aby s nápravným cvičením začal logopéd. Neúnavné cvičenie viedlo pomaly k cieľu. Jarko cvičí už takmer rok.*“ Filmová scéna sa končí pohľadom na chlapca, ako precvi-

[18] Vo filmovej a televíznej praxi sa na označenie hovoreného, resp. hlasového komentára (sprievodného slova k obrazu) používa aj angl. výraz *voice-over* (skr. z *voice-over commentary*).

čuje správnu výslovnosť prostredníctvom jednoduchej logopedickej riekanky: – *... pozor daj, mačku za fúz neťahaj! Veď neťahám. Aha...* –

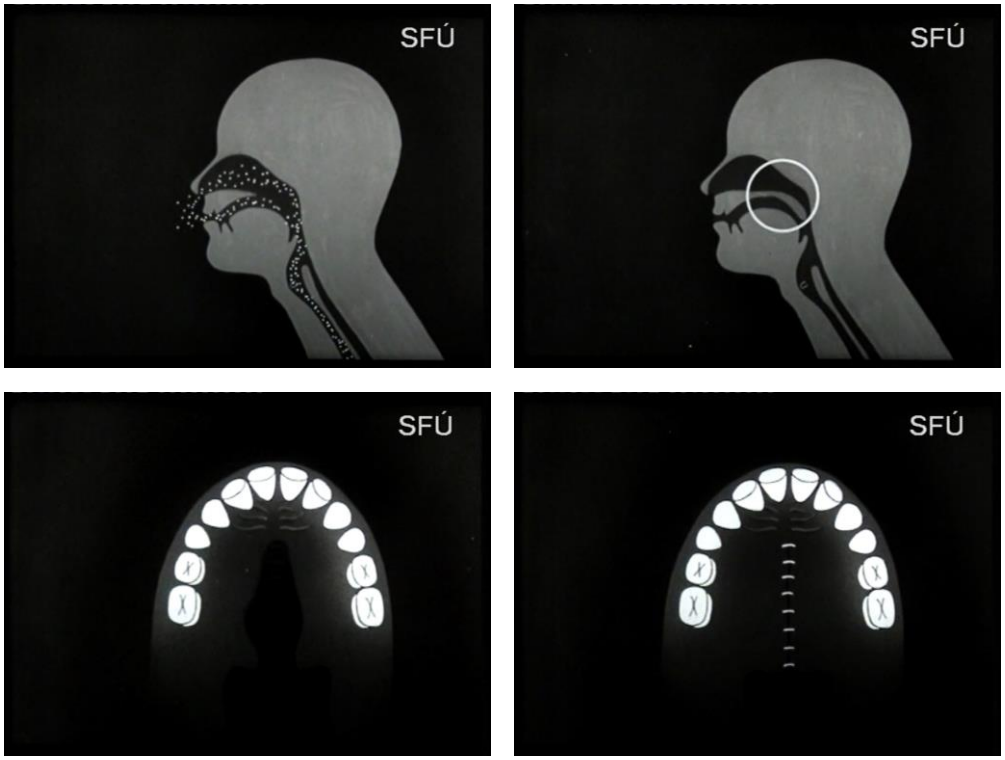

Ďalšou „účinkujúcou“ je Evička, na ktorej smutnú tvár sa vzápätí premiestni pohľad filmovej kamery. „*Evička má už tri roky a deti v tom veku často opakujú slabiky. Chcú povedať viac, než môžu. Jej rodičia to nevedeli.*“ Filmovým strihom sa dostávame z logopedickej čakárne do kuchyne v príbytku Evičkiných rodičov. Dievčatko utiera riad. Keď položí jeden tanier na druhý, oba sa prevrhnú, spadnú na dlážku a rozbijú sa. Evička sa rozplače: – *Ja-ja-ja-ja...* – Nasleduje nahnevaný hlas jej matky (vo filmovom zábere ju nevidieť, kamera sa stále díva na plačúce dieťa): – *Čo ja-ja-ja-ja-ja-ja-ja-ja? Ani hovoriť nevieš!* – Rozprávač konštatuje: „*Pretože ju stále napomínali, upozorňovali na chybu a vynucovali reč, vytvorili podmienky k skutočnému zajakávaniu.*“

Filmová kamera sa z Evičky plynulo presunula na ďalšie dieťa v miestnosti. „*Milan, hoci mu už minuli štyri roky, hovorí iba niekoľko slov.*“ Aj v tomto mikropríbehu sa dostávame do domáceho prostredia chlapca. Kamera sleduje Milana, ako sa prechádza po prázdnom byte a hľadá si nejakú zábavku. „*Bol často sám, nemal sa s kým hrať. Keď džavotal, rodičia ho zakríkli a potom s ním málo hovorili.*“ Chlapec sa snaží upútať pozornosť matky (ani ju na

záberoch nevidieť), volá na ňu, ale bez úspechu: – *Daj mi pokoj! Vidíš, že nemám kedy. Čo sa nevieš hrať sám?* – Milanovi sa z očí vyhrnú slzy. Interpret filmového komentára lakonicky dodáva: „*Takto v samote sa reč vytvoriť nemohla.*“

Príbeh sa vracia späť do čakárne logopedickej poradne. Milanko, teraz už s úsmevom, pošle po stole svoje autíčko na zotrvačník Danke, ktorá sedí na druhom konci stola. Podíde k nej, aby si vzal späť svoju hračku. „*Poruchy reči často vytvárajú aj poruchy povahové. Deti s chybnou rečou bývajú samotárske alebo zasa panovačné. Pedagóg-logopéd napráva reč aj povahu.*“ Dej sa počas filmového komentára presúva, spolu s Dankou a jej matkou, z čakárne do logopedickej poradne – po prvý raz doň vstupuje aj samotný Jozef Liška, ktorému sa prihovára Dankina matka (herečka Dobroslava Nováková):

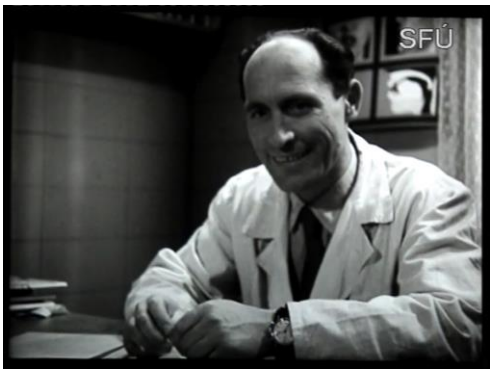

– *Pán doktor, prišla som kvôli svojmu dievčatku. Viete, akosi nedobre hovorí.* – Doktor Jozef Liška im ponúka miesto na sedenie a milo sa prihovára plačúcej Danke: – *To plačeš, alebo spievaš?* – Dievčatko neodpovedá. – *Ako sa voláš?* – pýta sa J. Liška, a keď nedostáva odpoveď, pokračuje v otázkach: – *Katka? Vierka? Aha, už viem! Jožko, však?* – Dievčatko vrtí hlavou a pomedzi slzy počuť slabé *nie*. – *Tak sa nijako nevoláš?* – skúša ďalej J. Liška.

Do toho vstúpi nahnevaným tónom Dankina matka: – *Tak odpovedz pánu doktorovi! Čo sa hanbíš?* – Dievčatko stupňuje plač. Doktor sa prísne pozrie na matku dievčaťa, z náprsného vrecka svojho bieleho plášťa vyberie plniace pero a urobí si zopár poznámok. Matka medzitým upokojuje dcéru, hladí ju po vlasoch a vyzýva, aby *odpovedala pekne pánu doktorkovi*. Komentár tvorcov filmu znie jednoznačne: „*Nie, mamička, to nie je správne! Najprv kričať a potom sa hneď maznať s rečou. Treba viac trpezlivosti.*“ Doktor Liška berie do ruky gumenú hračku a jej piskotom upokojuje uplakané dieťa. – *Ešte mám niečo. Ukážem ti uja, dobre? Dobré ráno, Danka, dobré ráno!* – opakovane pred ňou otvára leporelo s pohyblivou figúrkou Gulivera, ktorý si sníma klo-

búk. Dievča chce čosi povedať, ale nedokáže to. Napokon mávne rukou a vyhŕkne: – *Ja-ja-ja-jjjj ťa nechcem!* – Jozef Liška však pokračuje v pokojnom tóne: – *No ak ma nechceš, budem sa zabávať s Terkou.* – A odchádza do rohu miestnosti k staršiemu dievčaťu, ktoré tam sedí. Nakloní sa k nej, čosi jej pošepne a o malú chvíľu spúšťa magnetofón s nahrávkami detskej reči.

Danka si berie knižku o Guliverovi, sadá si a pozorne si ju prezerá. Doktor J. Liška vyberá zo skrinky podklady a prihovára sa Dankinej matke: – *Takto hovorila Terka ešte pred dvoma rokmi.* – Z nahrávky zaznievajú Terkine nezrozumiteľné slová – čísla (*jeta*, *da*, *ti*, *tili*...) a názvy dní (*posalo*, *utolo*, *sata*, *štata*, *pirato*, *soposa*, *nasala*). Vzápätí sa Jozef Liška otočí k Terke. Vyzve ju, aby ukázala, ako sa naučila hovoriť. Vypne magnetofón a slečna začne čítať (– *Dvaja priatelia išli raz lesom a stretli medveďa. Jeden sa...* –). Z filmového komentára sa dozvedáme: „*Terka však nedosiahla taký výsledok ľahko. Musela veľa pracovať. Dnes chodí do šiestej triedy, dobre sa učí a normálne píše.*“ Doktor J. Liška sa tentoraz obracia na už úplne pokojnú Danku a pýta sa jej: – *Páči sa ti tu?* – Dievčatko s úsmevom prikývne.

„*Danku vyšetril lekár detský, nervový, zubný aj krčný. Príčiny chybnej reči možno totiž hľadať v organických vadách alebo v zlej činnosti niektorých orgánov, v poruche intelektu, alebo v prostredí, ktoré nedáva správny vzor reči. Logopéd spolupracuje s lekármi, aby poznal celkový zdravotný stav dieťaťa.*“

Nasledujúca pasáž filmu verne dokumentuje metódy logopedickej práce doktora Jozefa Lišku: – *Danka, opakuj ešte po mne: ruka* (*luka*)*, pero* (*pe-pe-pe-pejo*)*, r* (*ľ*) – *tak dlho* (*ľ-ľ-ľ-ľ-ľ*)*. Nejde to?* – Danka zavrtí hlavou. – *A pôjde?* – Dievčatko pokrčí plecami. – *No povedz ešte! Pes* (*pe-pe-pe-pet*)*. A má pes rohy?* – Danka opäť na znak nesúhlasu zakrúti hlavou. – *Nemá?* – akoby prekvapene reaguje J. Liška. – *No povedz! Pes* (*pet*)*, zima* (*dima*)*, šaty* (*fuaty*)*, koža* (*k-k-k-kova*)*, oči* (*o-o-o-oči*)*...* –

Z interiéru logopedickej poradne sa vďaka filmovému strihu dostávame do exteriéru. Doktor Liška drží Danku za ruku a spolu kráčajú po lese. V istom momente zastanú, obaja si čupnú a Jozef Liška odtrhne kvietok, ktorý venuje Danke. Synchrónne znie hovorený komentár: „*Danka sa zajakáva a chybne vyslovuje. Na zrodenie každej hlásky a na odstránení zajakavosti bude treba dlho pracovať. A nedalo by sa pracovať, keby sa nepodarilo prevychovať celú povahu, upraviť prostredie v rodine i v škole, zbaviť Danku strachu z reči a získať jej sebavedomie.*“

Strihová skladba percipienta následne opäť vracia do interiéru, tentoraz do rodinného prostredia Danky. Oko kamery od chrbta sleduje matku dievčatka, ktorá pri konferenčnom stolíku číta brožúru PhDr. Jozefa Lišku s názvom *Poruchy reči*. „*Aj mamička sa musí poučiť, ako s dieťaťom pracovať a zachovávať rady logopéda.*“

Kompozícia dokumentu nás vzápätí vracia do logopedickej poradne doktora J. Lišku, aby sme ho mohli ďalej sledovať pri práci. Pomocou lekárskej lopatky (drevenej ústnej špachtle) vyšetruje a napráva chybnú reč. Pozorne pritom sleduje správanie artikulačných orgánov v procese artikulácie, najmä jazyka. – *Tak daj jazyk dolu, za dolné zuby. Dolu, dolu, táák, dolu, tááák. No a povedz: c* (*c-c*)*, ale dolúúú. A teraz ce* (*ce*)*. Nahlas: ce* (*ce*)*, ci* (*ci*)*, cica* (*cica*)*. No dobre. Dostaneš jednotku.* – chváli Danku a hladí ju po vláskoch.

Precvičovanie v domácom prostredí je nevyhnutnou súčasťou úspešnej terapie. S Dankou cvičí aj jej mama, dievčatko si pritom kontroluje správnu polohu jazyka prstami pravej ruky: – *Si* (*si*)*, jazyk pekne dolu za zuby, tááák* (*si*)*, sám* (*sám*)*, kosa* (*ko-ko-kosa*)*. Pekne, Danka, pekne.* –

A opäť návrat do logopedickej poradne doktora J. Lišku: – *Danka, dnes sa naučíme niečo nové, dobre?* (*Do-dobje.*) *No povedz: žaba* (*zaba*)*, žena* (*zena*)*. Nie. Otvor ústa, jazyk hore. No, žaba* (*zaba*)*, žena* (*zena*)*. Ja ti pomôžem.* – Dr. Liška vkladá do Dankinej ústnej dutiny kovovú logopedickú pomôcku, aby jej pomohol s jazykom, ale po chvíli (azda troška sklamane) konštatuje: – *Nejde to. Zajtra to pôjde lepšie. Dobre?* – hladí Danku po líci.

Tvrdá práca postupne prináša vytúžené ovocie. Danka poctivo cvičí nielen v poradni, doma s mamičkou, ale aj sama pred zrkadlom: – *Ši, ša, ši, ša, ši, ša, ši, ša.* – Jej výslovnosť sa neustále zlepšuje.

Úspechy zaznamenávajú aj ďalšie deti z poradne. Janko sa po dvojmesačnej práci s logopédom vracia do školy. „*Ešte nie je celkom zdravý. Veď cvičenie niekedy trvá roky. Teraz záleží na spolupráci s učiteľom i rodičmi, aby námaha logopéda nebola márna. Keď sa upevní sebavedomie a radosť z úspechu, zabudne Janko na bývalé ťažkosti.*“ V komentári autori ďalej pripomínajú, že začiatky liečby vždy bývajú plné obáv. Ak sa však vytrvá v práci, výsledky sa dostavia. „*Ale nehovorme o práci. Pre deti to nemá byť práca, ale hra, zábava, aby dieťa ani nevedelo, že sa učí hovoriť.*“ Autori dokumentu v tejto súvislosti akcentovali aj dôležitosť socializačného procesu: „*Deti patria medzi deti. Aj Milanovi sa rozviazal jazyk najmä v materskej škole a dokonca má už aj tajnosti, ktoré vyzradí iba svojej novej kamarátke.*“

Z databázy Slovenského filmového ústavu, dostupnej na internete (*Budú hovoriť dobre*, online), sa dozvedáme, že technický scenár[19] filmu bol schvá-

[19] *Technický scenár* (aj *režijný scenár*) je scenár filmového diela s poznámkami technického a inscenačného charakteru. Vzniká po konzultáciách režiséra s ostatnými tvorivými pracov-

lený 18. apríla 1957. Filmovať sa začalo presne o rok – 28. apríla 1958 (prvý filmovací deň) – a nakrúcanie filmu trvalo len 16 dní, do 13. mája 1958 (posledný filmovací deň). Pracovná kópia filmu (tzv. serviska – strihová kópia zostavená zo všetkého použiteľného materiálu) bola schválená 6. júna 1958 a prvá kombinovaná kópia filmu bola vyhotovená 29. júna 1958. Finančný rozpočet na výrobu filmu dosiahol výšku 258 007 Kčs.

Kompletné údaje z databázy Slovenského filmového ústavu:

Budú hovoriť dobre

Réžia: Dimitrij Plichta
Rok výroby: 1958
Krajina: Slovensko [Československo]
Pôvodný nosič: čiernobiely, zvukový; 35 mm (18 min. 41 s)
Štáb: réžia, scenár Dimitrij Plichta; námet Jozef Liška, Dimitrij Plichta; kamera Tibor Biath; strih Alfréd Benčič; zvuk Rudolf Pavlíček; vedúci výroby (produkcia) Eduard Galbavý; hudba Bartolomej Urbanec; nahral Filmový symfonický orchester Praha; hra na klavíri Miloš Váňa; odborná spolupráca Jozef Liška
Účinkujúci: herci Dobroslava Nováková (Dankina matka), interpret komentára Ctibor Kováč
Jazyk: slovenčina
Anotácia: dokumentárny film o náprave chybnej reči u detí
PH – všeobecné (tematické): slovenské dokumentárne filmy, logopédia, poruchy reči, hračky, lekári

---

níkmi štábu (Mrlian et al., 1990, s. 249). Obyčajne slúži ako záväzný podklad na zostavenie rozpočtu, plánu výroby a rozdelenie prác realizačného tímu (Sabol, 2010, s. 198).

PH – druh, žáner, forma: dokumentárne filmy, objednávkové filmy, zdravotnícke filmy, osvetové filmy, krátkometrážne filmy, 35 mm filmy

Výrobné a distribučné údaje: technický scenár schválený dňa 19570418, rozpočet v sume 258 007,– Kčs, prvý filmovací deň 19580428, posledný filmovací deň 19580513, pracovná kópia (serviska) schválená dňa 19580606, 1. kombinovaná kópia vyhotovená dňa 19580629

Poznámky: Údaje o autorovi nahrávky a o interpretovi komentára doplnené podľa odpisu výrobného listu. Výrobné údaje doplnené podľa odpisu výrobného listu.

Vyrobila: Filmová tvorba, populárno-vedecký film Bratislava

Výkon práv výrobcu: Slovenský filmový ústav

Film bol vytvorený v spolupráci s pacientmi Krčnej kliniky v Košiciach, oddelenia pre chyby reči.

Súvisiaci názov: They will speak well [eng]

Katalogizácia: SFU, 23. 3. 2005; AACR2 (rev. 25. 11. 2015)

Kategória: dokumentárny film

LITERATÚRA A PRAMENE

Budú hovoriť dobre. DVD nosič (poskytol Slovenský filmový ústav, oddelenie filmového archívu, Bratislava – na základe objednávky výpožičky filmov a licenčného práva na uvedenie z 10. mája 2019 – na študijné a vedeckovýskumné účely).

Budú hovoriť dobre [dokumentárny film]. In: SK CINEMA – Databázy Slovenského filmového ústavu. Slovenská filmová databáza. [Elektronický zdroj]. Bratislava: SFÚ, s. 1, online. Spôsob prístupu: http://www.skcinema.sk/arl-sfu/sk/detail/?zf=TF_DETAIL_SFU&idx=sfu_un_cat-0*008476.

MRLIAN, Rudolf et al.: *Encyklopédia dramatických umení Slovenska 2. M – Ž*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1990. 712 s. ISBN 80-224-0001-7.

SABOL, Ján S.: Scenár, technický. [Slovníkové heslo]. In: *Texty elektronických médií. Stručný výkladový slovník*. Juraj Rusnák et al. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2010, s. 198.

SABOL, Ján S.: Sekvencia. [Slovníkové heslo]. In: *Texty elektronických médií. Stručný výkladový slovník*. Juraj Rusnák et al. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2010, s. 198.

Univerzum A – Ž. Všeobecná encyklopédia pre 21. storočie. Kolektív autorov. Bratislava: Ikar 2011. 1 024 s. ISBN 978-80-551-2388-2.

RESUMÉ

Slovenský filmový ústav archivuje mnoho cenných snímok. Jednou z nich je aj dokumentárny film *Budú hovoriť dobre* z roku 1958, na ktorom ako spolutvorca participoval zakladateľ slovenskej logopédie doktor Jozef Liška. Dokument sprostredkováva etablovanie logopédie a počiatkov logopedického poradenstva na Slovensku, a to na pozadí sociálnej reality obyvateľov našej krajiny v druhej polovici 50. rokov 20. storočia. Film vznikol v spolupráci s pacientmi Krčnej kliniky v Košiciach, oddelenia pre chyby reči. Hlavnou hrdinkou filmu je prváčka Danka, vo vedľajších úlohách vystupujú ďalšie deti (Evička, Janko, Jarko a Milanko). O nápravu ich chybnej reči sa stará logopéd PhDr. Jozef Liška, ktorý vo filme nielen vystupuje, vďaka čomu sa uchovali jedinečné zábery dokumentujúce metódy jeho práce, ale je aj autorom odborného námetu filmu.

SUMMARY

Jozef Liška also as a filmmaker: They Will Speak Well (1958)

The Slovak Film Institute archives many valuable motion pictures. One of them is the documentary *They Will Speak Well* made in 1958, where the founder of Slovak logopedy Dr. Jozef Liška participated as a co-creator. The documentary catches the establishment of logopedy and the beginnings of logopaedic counselling (speech therapy) in Slovakia on the background of the social reality of our country's people in the second half of the 1950s. The film was created in cooperation with the patients of the Cervical Clinic in Košice, a section for speech errors. The main character of the film is a six-year-old girl named Danka, while other children perform in supporting roles – a girl named Evička and boys Janko, Jarko and Milanko. The speech therapist is Dr. Jozef Liška, who not only performs in the film, thanks to which we have kept unique footage documenting the methods of his work, but he is also the author of the film's theme.

Z rodinného albumu Liškovcov

MVDr. Daniel LIŠKA

V čiernej sutane pútnika na nádvorí Umajjovskej mešity v Damašku jeho do hneda spálená tvár splynula s domorodými účastníkmi pobožnosti. Neobracal sa smerom k Mekke, ale k Ježišovmu minaretu, odkiaľ podľa islamskej tradície Ježiš povedie posledný súd, z čoho správca mešity usúdil, že ide o z diaľky prichádzajúceho cudzinca, ktorý sa autom Škoda 1100 MB predieral labyrintom bazáru k bránam svätostánku. V auguste 1979 na vycestovaciu doložku s platnosťou 21 dní vybral sa na poslednú cestu: cez Turecko, Sýriu, Jordánsko k Červenému moru. Tam niekde v tmavomodrých vodách sa mal pred tisícročiami udiať zázrak. V meste Tarzus nenašiel stopy po apoštolovi Pavlovi, zato z pahorkatín púšte zazrel v diaľke sa kľukatiace koryto rieky Jordán. Tú bolo potrebné prebrodiť, ak by sa bol chcel dostať k hore Sion, vylíčenej v románe Johna Bunyana. Sionom mohla byť ktorákoľvek prekážka, stojaca na cestách života, alebo aj niektorý z vrchov, týčiacich sa nad rodným Trebejovom. Mohli to byť i bralá pri anglickom mestečku Bedford, ako sa neskôr Jozef dopočul, lebo Bunyanov pohľad na všednosť života sa stal domácou prácou štátnej skúšky z angličtiny jeho pražských univerzitných štúdií.

Jozef Liška, najmladšie, deviate dieťa Jána Lišku a Anny Liškovej, rodenej Hlavturovej, sa narodil 2. apríla 1917 v dnes už neexistujúcom dome na pozemku v blízkosti stavby s číslom 22 v obci Trebejov, pätnásť kilometrov na sever od Košíc. Tvrdenie historika Ľubomíra Liptáka o najjednoduchších vidiečanoch, ktorým bolo jasné, že „*rok – dva práce v amerických baniach im prinesie viac ako desať rokov hrdlačenia na vlastnom políčku*,“[20]nemohlo platiť v rodine šestnásťročného Jána Lišku, ktorého za Atlantik vypudili neutešené domáce pomery: strata pôdy, keď jeho otec pred zveľadením dedovizne uprednostnil súžitie s pálenkou. Ján Liška prišiel na svet v čase cholery a krachu viedenskej burzy v roku 1873. Vtedy sa končila výstavba trebejovského úseku Košicko-bohumínskej železnice a do Trebejova doniesli prvú petrolejovú lampu, hodiny i prvý okovaný voz. Ján Liška si z Ameriky v roku

[20] LIPTÁK, Ľubomír: *Storočie dlhšie ako sto rokov.* Kalligram, Bratislava 1999, s. 12.

1893 okrem úspor na zakúpenie polí prináša nevšednú skúsenosť – prežije pracovný úraz – pád z viaduktu.[21] Padajúce telo pred istou smrťou zachráni porast kosodreviny. Pokračovanie života vníma ako nadprirodzený dar, ktorý pretavuje do premeny Trebejova. Z dediny mizne krčma a po takmer jednom storočí bez kostola, v roku 1935, vyrástla v blízkosti trebejovskej železničnej stanice nová modlitebňa miestneho spolku Modrého kríža. Dokiaľ dedinčania nepostavili kostol, Ján Liška pre výkon bohoslužieb na dlhé roky otvoril svoj dom, kde sídlila miestna pobočka Roľníckej strany i trebejovský spolok Modrého kríža, v ktorom si predsavzali „*zachraňovať opilcov a zachraňovať mládež a dospelých pred mravným úpadkom.*“[22]

Rozprávania o zázrakoch vyplnili najstaršie priečinky Jozefovej pamäti. Do pivničnej miestnosti s pecou, lavicami a širokým stolom, kde sa rodina Liškovcov stretávala pri jedle, vstúpil vojak s prestrelenou lebkou. Guľka preletela vojakovou hlavou bez toho, aby poškodila mozog či cievu. Príchod pocestného zostal najranejšou Jozefovou spomienkou. Na konci roku 1918 „*Trebejovčania zozbierali medzi sebou peniaze, za ktoré ušili slovenskú zástavu, pod ktorou išli vítať do Obišoviec československé vojská*,“ oznamuje trebejovská kronika.[23] Vojna tu mala svoj reparát v polovici júna 1919. V Trebejove sa na dva týždne usadili vojaci maďarskej Červenej armády. Chystali sa zastreliť richtára a gazdu Jána Lišku s pastierom Andrejom Sivákom, ktorí pri pasení kravy roztrhli telefónnu sieť.

Nevedno, či ide o mýtus, keďže z návštev Hviezdoslava, Tajovského a Hany Gregorovej v trebejovskej domácnosti Jána Lišku sa nezachoval dokument potvrdzujúci pravdivosť ústnej tradície, podľa ktorej maličký Jozef vzácnym návštevníkom prednášal slovenské básničky. „*To nezůstalo bez vlivu na jeho další vývoj*,“[24] napísal o Jozefovom detstve jeho kolega zo vzdialených Domažlíc. „*Dobře si pamatuje na svoji prvou cestu do školy, do sousední obce Obišovce, již vykonal bosý. Touto cestou chodíval po tři roky 8 km denně. Teprve čtvrtou třídu obecné školy navštěvoval v Trebejově. Od roku 1927/28 studoval na reálném gymnasiu v Košicích* (Kováčska 28)*, kam dojížděl denně vlakem. Středoškolské roky jsou spojené se začátky jeho sportovní činnosti... Hrával fotbal, hokej, košíkovou, stolní tenis, odbíjenou a také tenis. Rád lyžoval a plaval.*“[25]

---

[21] LIŠKA, Milan: *Genealogická stopa rodu Liška, časť 1*. Vlastným nákladom, Košice 2017, s. 30.

[22] MEDVEC, Anton: *Trebejov, po stopách minulosti.* MVK Press, Košice 2009, s. 93.

[23] Kronika obce, s. 17. Kronika Štátnej ľudovej školy v Trebejove, nestránkovaná.

[24] SVAČINA, Stanislav: *Jubileum Jozefa Lišky*. In: Logopedický zborník 6. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 345.

[25] Tamtiež, s. 346.

Jozef, benjamín rodiny, sníval a písal básničky, usadený na skale v hore Dreník, odkiaľ sa ponúkal výhľad na rodičovské pole a dva vrchy: Rožek na východe a na Širákovu, zo západu zvierajúcu dedinku a rieku Hornád do súžitia, ktoré sa neraz premenilo v neľútostný boj. V roku 1934 ľadové kryhy strhávali mosty, Hornád odplavil oráčinu, vytvoril si nové riečisko, píše sa v trebejovskej kronike. O rok neskôr: „*Celá rieka tiahla sa cez dedinu a niesla sebou obrovské ľadové kry a rôzne drevá z mostov. Susedovi Rusinovi kravy v maštali stáli až po krk vo vode*.“[26] Pozdĺž Hornádu sa tiahla železnica, vlak skracujúci vzdialenosti medzi Trebejovom a Prahou, kam po maturite odchádza v roku 1935 na jeseň aj vďaka pomoci o osem rokov staršieho brata Jána, v tom čase úradníka pošty, ktorý Jozefa pri štúdiu finančne podporil a očakával, že študentova voľba padne na francúzštinu – medzinárodný jazyk poštovej komunikácie. Americká skúsenosť, pretavená do niekoľkých anglických slovíčok, ktoré Jozef ako dieťa pochytil od otca, predurčuje rozhodnutie venovať sa na Karlovej univerzite angličtine (a ako prezrádzajú univerzitné dokumenty, aj československej). Nevieme, či si z knižnice rodičov, vyplnenej brožúrami sestier Royových, do Prahy niesol aj Bunyanovu *Cestu pútnika z tohto sveta do sveta budúceho,* alegorický román začínajúci sa otáznikom: „*Pri putovaní púšťou tohto sveta som sa dostal k jaskyni na jedno čudesné miesto. Zložil som sa k spánku. V sne sa mi zdalo o mužovi v špinavých šatách, ako odchádza z domova s ťažkým bremenom na pleciach. V rukách niesol knihu. Keď sa unavil, sadol si na kraji cesty a začal čítať. Pritom sa rozplakal, triasol sa ako osika, a keďže sa nedokázal ovládnuť, zo žiaľu vykríkol: Čo mám robiť?*“[27]

Rob to, „*aby byl Pán Bůh osláven*“ – radil Jozefovi jeho pražský tútor František Urbánek, u ktorého na začiatku štúdií býval, keď sa večer so spolužiakmi vyberal do Osvobozeného divadla. Kazateľ F. Urbánek chodieval k Masarykovcom, prezidenta i jeho rodinu pochovával a Jozefa oboznámil s Masarykovou spisbou, ale i s Čapkovou úvahou *Proč nejsem komunistou?*. Na demonštrácii študentov proti nemeckej okupácii 28. októbra 1939, keď Nemci postrelili Opletala, býval už na smíchovskej Švehlovej koleji. Odtiaľ ráno 17. novembra odviezli študentov na nákladných autách do väznice v Ruzyni. Jozefa i zopár ďalších spolužiakov Nemci prepúšťajú na Slovensko pre ich slovenský pôvod. Pražská epizóda sa pred Jozefom uzavrela na dobrých desať rokov. Mnohí českí spolužiaci sa z koncentračného tábora Sachsenhausen nevrátili, spomínal Jozef na pražské štúdiá, hlavne na profesorov Hálu, Hýska, Chlumského, Mathesiusa, Pražáka, Trnku, Weingarta.

„*Po ukončení vysokoškolských studií se stal středoškolským profesorem.*

[26] Kronika Štátnej ľudovej školy v Trebejove, nestránkovaná.

[27] BUNYAN, John: *Pilgrim´s Progress*. Moody Publishers, Chicago 1964. *Cesta pútnika*. Občianske združenie Dobrá správa 2017.

Od ledna 1940 vyučoval na gymnasiu v Prešově. Po vyučovacích hodinách jezdil na kole po celém Šariši a sbíral nářečový materiál, který potom ve volných chvílích zpracovával. O rok později vyučoval na obchodní akademii v Humenném. Tu ho zaujala sotácká nářečí, jež se stala jeho novou láskou. Odhaluje v nich starobylé slovenské jádro a strukturu. Na výzvu J. Škultétyho, správce Matice slovenské, píše do časopisu Slovenská reč. Jako 23-letý vydává první monografii K otázke původu východoslovenských nářečí.“[28]

Jozefov humenský privát, rodina, kde býval, stane sa predlohou novely Ladislava Grosmana *Obchod na korze*. Ani zábery zo školských výletov či usmiate tváre na maturitných tablách neprezrádzajú nič o pochmúrnosti tých čias. „*Roku 1942 je přeložen do Bratislavy s odůvodněním, že bude pracovat vědecky v Slovenské akademii věd, jakmile tato bude ustanovena.*“[29] Na bratislavskej Obchodnej akadémii a krátkodobo aj na Vysokej škole obchodnej vyučuje slovenský a anglický jazyk. Počas vojenského výcviku v levočských kasárňach dopísal učebnicu angličtiny. V nedatovanom liste recenzentovi píše: „*Päť rokov už nemáme nijakej učebnice angličtiny na našich slovenských školách. Predtým sa používali české učebnice, no teraz ani tie nedostať. Krupičkova učebnica angličtiny pre I. ročník obchodných akadémií, uzná každý, nevyhovuje, veď prvý súvislý článok je až pri 20. cvičení, a dnes ani túto učebnicu nemôžeme dostať! Aj gymnáziá, kde sa používala učebnica Potter – Trnka, zostali bez učebnice. Naše školy bez učebníc! Túto bolesť cítil som ako vyučujúci, a preto som sa rozhodol písať učebnicu sám, hoci som dosť predtým čakal, že sa nájdu starší, skúsenejší, čo vezmú na seba túto ‚vďačnú‘ úlohu*“. Vydavatelia vyplácajú časť honoráru za učebnice angličtiny v naturáliách: v slovenskej spisbe. Niekoľko skríň zobraných spisov Timravy, Vajanského, Kukučína sťahuje Jozef do rodičovského domu.

„*V tomto nepokojnom čase*,“ píše sa v trebejovskej kronike, „*v období rokov 1942 – 1943 boli cez obec potajme v noci prepravovaní Židia, ktorí utekali z Poľska do Maďarska*.“[30] 3. decembra 1944 jednotka SS deportovala Jozefovho brata Juraja Lišku, príslušníka pasovej kontroly do prešovskej väznice gestapa, aby ho po vypočúvaní o niekoľko dní neskôr odtransportovali do koncentračného tábora.[31] Stopa po Jurajovi sa stráca v Buchenwalde, čo Jozefovi po vojne potvrdzuje Červený kríž.

---

[28] SVAČINA, Stanislav: *Jubileum Jozefa Lišky.* In: Logopedický zborník 6. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 346.

[29] Tamtiež, s. 346.

[30] MEDVEC, Anton: *Trebejov, po stopách minulosti.* MVK Press, Košice 2009, s. 49.

[31] DOHŇANSKÝ, Ján: *Pamätnica NB,* Hlavné veliteľstvo národnej bezpečnosti v Bratislave, Bratislava 1946, s. 61. LIŠKA, Milan: *Genealogická stopa rodu Liška*. Vlastným nákladom, Košice 2017, s. 122.

Nemé dni hrôzy v skľučujúcej krajine ruín – taká bola cesta cez Nemecko do Londýna v novembri 1945, kam Jozef cestoval ako delegát Československa na ustanovujúce valné zhromaždenie UNESCO. V Kodani je zvolený za člena svetového komitétu mládeže YMCA. V konkurze ministerstva školstva získava štipendium British Councilu a od októbra 1946 do júna 1947 popri fonetike „*studuje postgraduálně i logopedii na University College v Londýne, kde byl jeho učitelem známý fonetik Daniel Jones*“.[32] Jozef sa stáva majstrom britských vysokých škôl v hode guľou. Za reprezentáciu Veľkej Británie na turnaji v Paríži a druhé miesto na predolympijskom atletickom turnaji získal „Full colours“, najvyššie vyznamenanie vysokých škôl, i ocenenie z rúk princa Henryho, brata kráľa Juraja VI. Učí po nórsky, ale úmysel študovať v Osle zostáva nenaplnený. Korešpondencia s University of California z októbra 1947 prezrádza čosi viac o úmysle nastúpiť na miesto asistenta na oddelenie slovanských jazykov Univerzity v Berkeley v školskom roku 1948 – 1949.

Ak Jozefov profesijný život doposiaľ predurčovala otcova americká skúsenosť, odteraz sa určujúcou stáva politika. Je odvolaný zo zmiešanej komisie československo-britskej. 22. marca 1949 minister školstva adresuje Jozefovi list: „*V důsledku nových opatření zprošťuji Vás dosavadní Vaši funkce.*“

„*Čo z toho všetkého?*“ zapisuje si do denníka v deň 32. narodenín. „*Pokým sa na veci dívam očami tohto života, naplňuje ma pocit smútku i márnosti. Keď začnem na veci hľadieť z hľadiska večnosti, mizne smútok i pesimizmus, a tvár sa vyjasňuje, oči dostávajú lesk, vidím svet pokoja a radosti.*“

Od začiatku roka 1949 zháňa nahrávacie médiá na záznam nárečí. „*Bohužiaľ, nemáme ani len jeden kus*,“ odpovedá pán Seidl, riaditeľ gramofónových závodov. Odpoveď pripomína „ochotu“ riaditeľa Čs. rozhlasu Dr. Odložníka: „*Rád by mi vyhovel, ale nemajú sami dostatok pásov, hoci páni z košického rozhlasu mi tvrdili, že Praha ich má dosť – a to isté mi tvrdili aj vo firme Kabát, ktorá rozhlas zásobuje pásmi*,“ prezrádza Jozefov denníkový zápis z 26. februára 1949. O necelé tri týždne nasledujú riadky plné optimizmu: „*Mnohí ľudia mi hovoria, že mám šťastie, že som sa vedel narodiť v apríli. Včera som nečakane dostal desať gramofónových fólií, aby som mohol súčasne nahrávať reč na nahrávacom gramofóne a súčasne zapisovať kymografom pre určovanie melódie reči východoslovenských nárečí. A sotva som zohnal platne, našiel som* (tu v Prahe) *niekoľko ľudí zo Zemplína a Šariša, ktorí sú ochotní mi prísť porozprávať do Fonetického ústavu.*“

2. apríla 1949 bilancuje: „*Dnes už nebásnim. Prestal som pred desiatimi rokmi a začal ‚pestovať vedu‘. Čo súdia o mojej vede dnes? Odborníkom sa*

[32] SVAČINA, Stanislav: *Jubileum Jozefa Lišky*. In: Logopedický zborník 6. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 347.

páči, neľúbi sa však zástupcom ľudu, ktorí nemajú chuť ju uverejniť. Dnes však som si prečítal svoju báseň, ktorú som zložil pred desiatimi rokmi...

Čo spievať dnes mám...?
Či žiaľne spevy hlbín duše,
či triumf zla, podvod a klam?
Či hádzať mám drahé ruže,
či smiať sa – zúfať, preklínať?
Či k Bohu ruky svoje vzpínať?

Vtedy som okrem štúdia aj ‚skladal básne', ktoré by sa znalcom neboli páčili, ale ľúbili sa mojim kolegom, najmä tie veselšie. Zas som na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity... Pracujem v tých istých miestnostiach, stretávam sa s mnohými ľuďmi, s ktorými som sa stretával pred desiatimi rokmi. Mnoho sa zmenilo. Mnohí ľudia sa zmenili do nepoznania. Väčšinou sú čudní a smutní... A keby čo všetko veda povedala, nevysloví to nikdy tak ako slová: – Miluj svojho blížneho ako seba samého. – To slovo neprináša zmätok, nenávisť, závisť, krv a pomstu – ale sebažertvu, obeť, lásku, pokoj a odpúšťanie... Pokým sa na veci dívam očami tohto života, naplňuje ma pocit smútku i márnosti. Keď začnem na veci hľadieť z hľadiska večnosti, mizne smútok i pesimizmus, a tvár sa vyjasňuje, oči dostávajú lesk, vidím svet pokoja a radosti..."

Správca pražských vysokoškolských športovísk prideľuje v máji 1949 Jozefovi, jeho priateľovi Milanovi Romportlovi a dvom študentkám rovnaký tenisový kurt. Takto stretáva osemnásťročnú Olgu. Na otázku, ako dlho bude na Jozefa v ten večer myslieť, odpovie: „*dvě minuty*". Po sedemročnej známosti a svadbe v roku 1956 sa novomanželia sťahujú do rodičovského domu č. 22 v Trebejove. Presun medzi veľkomestom a vidieckym životom s rannou toaletou, drevenou latrínou a kúpaním sa pri studni, zachytil Jozef v neprebernom množstve fotografií: fičúrsky oblečený, ustupujúce kadere vlasov vystriedala plešinka. Naďalej fotografuje, no kotúče filmov v lepšom prípade stihne len vyvolať. S Olgou pri jednej z neskorších návštev Prahy hľadajú osudový tenisový kurt. Vysokoškolské antukové dvorce na Švehlovom nábreží zanikli. Ozbrojený strážnik zabráni Jozefovi fotografovať: „*Za tohle, pane, je deset let.*"

V Bratislave „*v tom čase údajne nebol záujem o zavedenie štúdia fonetiky na Filozofickej fakulte UK*".[33] Jozef preto odchádza v lete 1950 do Košíc, kde jeden rok učí na Vyššej hospodárskej škole. List riaditeľa tejto školy z 9. júla

[33] ONDREJOVIČ, Slavomír: *Spomienka na Jozefa Lišku*. In: Slovenská reč, 67/2002/3, s. 187.

1951 prezrádza nečakaný profesijný prerod: „*Dostavte sa ihneď ku krajskému kádrovčíkovi Ľ. Šuchovi... vo veci spolupráce s tunajším krčným oddelením Štátnej klinickej nemocnice. Vec je veľmi súrna.*“

Rozumie dobre. Pôsobenie v školstve je v nových podmienkach pre Jozefa neperspektívne. Prijíma ponuku otolaryngológa profesora Michala Šustra, aby v suteréne V. pavilónu Fakultnej nemocnice na Rastislavovej ul. založil Krajskú logopedickú poradňu. Od 1. septembra 1951 pracuje ako externý pracovník nemocnice. O rok neskôr sa stáva logopédom na plný úväzok.

„*Často se setkával s neporozuměním pro tuto věc. Vykonal průzkum vadné řeči... vyšetřil 5 tisíc dětí a zjistil, že 18 % z nich bylo postiženo některou z poruch řeči... Zejména poté, co bylo ustaveno oddělení plastické chirurgie FNsP v Košicích, stará se J. Liška o terapii patologické řeči po operacích rozštěpu patra. I ve zdravotnictví se začíná chápat, že logopedie neposkytuje jen ‚kosmetické úpravy‘, ale že podstatně zasahuje i do komunikačního procesu, který v mnohých případech od základu buduje... Protože v prvních létech do jediné logopedické poradny přicházely děti i dospělí z celého Slovenska, bylo třeba vybudovat logopedickou službu i v ostatních krajích... Bývalé Povereníctvo SNR pre zdravotníctvo jmenovalo J. Lišku za svého experta pro logopedii... Postupem času i školské orgány zařizují na svých pedagogických aktivech přednášky o poruchách řeči, byť i nejčastěji jen jako poslední bod programu.*“[34]

S košickým Ústavom pre doškoľovanie učiteľov a výchovných pracovníkov začína školiť elementaristov. „*Byla to první logopedická školení toho druhu v Československu. Mezi nimi byla i školení specificky zaměřená na poruchy čtení a psaní, což bylo u nás novinkou.*“[35] Na základných logopedických kurzoch a v doškoľovacích programoch odviedol 5 000 hodín prednášok z logopédie a fonetiky. Na pracovisku stomatológov na prvom poschodí V. pavilónu vytvára röntgenogramy hlások. Experimenty s röntgenografiou sú pravdepodobným spúšťačom leukemického ochorenia, jednej z príčin jeho predčasného skonu. Výsledky výskumu publikuje v prácach *Rotacizmus* (*Foneticko-logopedická štúdia o chybnej výslovnosti hlásky r a jej náprave*), *Slovenská mäkká spoluhláska ľ, Sigmatismus nasalis functionalis* a *Poruchy reči*. Pripravuje film *Budú hovoriť dobre*, ktorý v roku 1959 prezentuje na XI. Kongrese medzinárodnej spoločnosti logopédie a foniatrie v Londýne. S priateľmi Františkom Synkom a Eduardom Veselým v období rokov 1962 – 1965 na cyklostyle vydáva päťkrát do roka *Metodické listy logopedické*.

„*V Krajské logopedické poradně FN v Košicích práce narůstala... J. Liška*

[34] SVAČINA, Stanislav: *Jubileum Jozefa Lišky*. In: Logopedický zborník 6. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 347.

[35] Tamtiež, s. 348.

míval denně na terapii až přes 40 pacientů. To ho fyzicky vyčerpávalo a znemožňovalo provádět výzkum... Proto J. Liška r. 1963 přešel jako vědecký pracovník do Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV a pracoval jako vysunutý pracovník v Košicích. Uvolněný byl však jen s podmínkou, že zůstane nadále ve funkci krajského logopéda a bude mít na starosti nejtěžší případy v krajské logopedické poradně.“[36]

Azda nebude na škodu spomenúť štúdie *O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti*,[37] vyd. v *Slovenskej reči* v roku 1964, alebo *Kodifikácia spisovnej výslovnosti*, vyd. v roku 1967 v zborníku *Kultúra spisovnej slovenčiny* – podľa profesora Slavomíra Ondrejoviča „*medzi sociolingvistami priam legendárnu*“[38] – a na nej ilustrovať Jozefovu črtu byť britkým, neústupčivým do krajnosti. V tomto „stigmatizovanom“ opuse, ako píše profesor S. Ondrejovič, je „bezočivo“ upriamená pozornosť na živé vzory, „*presnejšie na rečovú prax tých elitných používateľov slovenčiny, ktorých prejavy sa kládli za najsvetlejšie vzory hodné nasledovania a napodobovania, ako aj na rečovú prax tých, čo kodifikáciu predkladajú*“. V záverečnej diskusii konferencie jazykovedcov v Smoleniciach J. Liška kladie otázku: „*Chcú diktovať túto výslovnosť iným, ale ich samých sa to netýka? Aj kultúru spisovnej výslovnosti treba začať u seba.*“[39]

Cestujeme. Moje detstvo pripomína nekončiace sa presúvanie. Za Konstancou pri brehoch Čierneho mora hľadáme pustovňu Ovídia, vyhnanca z vlasti. Básnikov latinský epitaf mi otec vštepuje do pamäti. 21. august 1968 zastihne Jozefa pod sopkou Vezuv na ceste do Pompejí. Dlhé týždne váha medzi návratom do Československa a možnosťou vyučovať na niektorej z univerzít na Západe. Odísť znamenalo nikdy sa nevrátiť. Niečo podobné smrti alebo novému začiatku, ako smrť alebo nový začiatok. Na štátnej hranici v Petržalke v polovici októbra vzbudíme pozornosť pohraničnej stráže. Zriedkakedy niekto v tých dňoch prichádzal z Viedne do Bratislavy. V školskom atlase vyhľadávame mesto Charlotte, Severnú a Južnú Karolínu. Otec sa pýta, či si viem predstaviť život v neznámom americkom meste, odkiaľ Jozefovi prichádza ponuka vyučovať na univerzite.

Blízkemu priateľovi, logopédovi Františkovi Synkovi sa 4. apríla 1969 zdôveruje: „*Vidím, že vlastný osud v poslednom čase je niekoľkokrát na rázcestí životných rozhodnutí. Ale ktovie, na čo je to dobre. Nevidím v tom tem-*

---

[36] Tamtiež, s. 349.

[37] LIŠKA, Jozef: *O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti*. Slovenská reč, 29, 1964, s. 193 – 210.

[38] ONDREJOVIČ, Slavomír: *Spomienka na Jozefa Lišku*. In: Slovenská reč, 67/2002/3, s. 188.

[39] LIŠKA, Jozef: *Záver k diskusii o kodifikácii spisovnej výslovnosti*. In: Kultúra spisovnej slovenčiny, Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1967, s. 197.

no, ale určitý zmysel. To už hovorí môj svetonázor a viera v zmysel života. Takých križovatiek v živote som už prežil niekoľko.“

Dr. Gustávovi Husákovi, prvému tajomníkovi ÚV KSS, v liste 20. februára 1969 adresuje výčitku: „*V slobodnom svete je zvykom, že politici a štátnici nehovoria dlho a často. Ale v niekoľkominútovej reči povedia vždy niečo nové a závažné, podstatné. Žiaľ, Vy si reč nepripravíte a – v nadutom domnení, že ste dobrý a pohotový rečník – potom trepete piate cez deviate.*“ Pridáva aj svoj politický postoj: „*Okupácia zostane vždy okupáciou, súdruh tajomník, a je to celkom jedno, či je v nej bota nemeckého okupanta, alebo sovietskeho, alebo trebárs tureckého. Veď ste sa učili básne Štúrovcov, však?*“

Prišli za ním eštebáci, aby vysvetlil, čo vlastne robí... a čo je ponahrávané na množstve magnetofónových pásov. Jozef púšťa nahrávku nezrozumiteľného toku detskej reči pred nápravou a po ukončení nápravy. Púšťa druhý, piaty, desiaty pás..., dokiaľ neočakávaní návštevníci na konci dňa neodídu.

Čo dnes trvá niekoľko hodín a je formalitou, v druhej polovici minulého storočia znamenalo niekoľkoročný proces získavania posudkov, súhlasov a povolení. Kľukaté boli prípravy na vznik Československej logopedickej spoločnosti, ktoré po deväťročnom úsilí vyústili do založenia samostatnej Českej logopedickej spoločnosti (1970) aj Slovenskej logopedickej spoločnosti (1971), na ktorej čele až do svojej smrti stojí Jozef Liška. Jeho úsilie vytvoriť z logopédie samostatný vedný odbor s vlastným predmetom skúmania označuje časť logopedickej obce za reakčné.[40] Slovenská logopedická spoločnosť sa zamerala na vytvorenie základnej logopedickej literatúry, podmienok na priaznivejšie prevádzanie logopedickej činnosti a na prevenciu rečových porúch v rodinách, predškolských a školských zariadeniach. Prednášky zamerané na výchovu správnej reči si v priebehu rokov 1975 a 1976 vypočulo stotisíc rodičov.[41]

„*J. Liškovi se zatím neplnily všechny jeho plány a záměry. Právem si někdy stěžuje, že příliš mnoho energie vyšlo nazmar.*“[42] Príkladom je nenaplnené

---

[40] HELEBRANT, Jiří: Diplomová práca *Přínos Prof. Miloše Sováka pro československou logopedii,* s. 46.

[41] *Encyklopédia Slovenska* z roku 1979 uvádza Jozefa Lišku ako „priekopníka a spoluzakladateľa“ logopédie na Slovensku. Jeho logopedickú činnosť spomína aj *Biografický slovník* z roku 1989. Po tomto dátume upadá „do zabudnutia“ a pre najmladšiu generáciu logopédov zostáva neznámy. V máji 2017 je jeho logopedická práca predstavená na Klinicko-logopedických dňoch, usporiadaných sekciou klinickej logopédie Slovenskej spoločnosti pre otorinolaryngológiu a chirurgiu hlavy a krku. Pri príležitosti 100. výročia narodenia Jozefa Lišku slovenskí a českí klinickí logopédi odhaľujú pamätnú tabuľu na mieste jeho prvého logopedického pracoviska.

[42] SVAČINA, Stanislav: *Jubileum Jozefa Lišky*. In: Logopedický zborník 6. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 353.

predsavzatie založiť vysokoškolské štúdium logopédie ako samostatného študijného odboru. Vo februári 1968 je vyzvaný dekanom Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, aby prevzal vedenie katedry, úseku logopédie „*ako vedecky i odborne najvyššie kvalifikovaný odborník na tomto úseku u nás*“.[43] Akonáhle sa ukázalo, že jedna z podmienok, aby od začiatku roka 1969 vychádzal časopis *Logopédia*, zostane nenaplnená, Jozef sa rozhodol z projektu odstúpiť. „*Je otázkou, zda rozhodnutí J. Lišky bylo správné či nešťastné pro další osudy slovenské logopedie*“[44] – takúto výčitku J. Liškovi s odstupom času kládli viacerí spolupracovníci. V torze a nepublikované zostalo štúdium o detskej reči, artikulačná a akustická analýza sotáckych nárečí, slovensko-anglický slovník i učebnica angličtiny pre samoukov, objednaná Slovenským pedagogickým nakladateľstvom. Korešpondencia s vydavateľom z rokov 1958 – 1965, objemnejšia než samotný rukopis, výstižne ilustruje vtedajšiu dobu i postavenie anglistov a anglistiky. Recenzentka Jean Ruppeldtová v závere svojho posudku konštatuje: „... *nie je potrebné obšírnejšie sa zapodievať stránkou metodickou, štylistickou a úzko odbornou – kde spracovanie má svoje klady –, lebo podľa môjho názoru knihu z ideových príčin vydať nemožno*“.[45] Napriek trom kladným recenziám od lektorov z britských univerzít a posudku profesora Bohumila Trnku z Karlovej univerzity („*Doporučuji, aby byla co nejdříve vydána. Po stránce ideologické neshledal jsem v ní žádných závad.*“) rukopis vyvoláva v Bratislave pohoršenie aj u druhého recenzenta Leva Soudka. Autorovi vyčíta zaradenie slova „robotník“ až na 42. stranu, aj to v súvislosti s nedeľnou tancovačkou. „*V učebnici je jediná zmienka o Daily Worker... Nič o jeho bojovej tradícii, o jeho úlohe v britskom robotníckom hnutí... Politické, hospodárske, triedne pomery – to všetko je tabu. Opisujú sa iba idylické a netypické životné situácie blahobytných anglických rodín... Učebnica pôsobí dojem, ako keby bola napísaná v dávnejšej minulosti alebo na osamelom ostrove... nič nesvedčí o tom, že bola napísaná*

---

[43] BAKOŠ, Ľudovít: *List Jozefovi Liškovi*, 5. 2. 1968.

[44] SVAČINA, Stanislav: *Jubileum Jozefa Lišky*. In: Logopedický zborník 6. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 349.

[45] RUPPELDTOVÁ, Jean: Recenzia učebnice angličtiny pre samoukov, I. diel od dr. J. Lišku, 8. 2. 1961, s. 1 – 2. Recenzentka poznamenáva: „*Autor sa nedotýka ani problémov a záujmov robotníckej triedy v Anglicku a Amerike... Sú tu témy absolútne nevhodné, až neprijateľné a spracované z meštiackych hľadísk. Napr. v článku 6 o Hyde Parku, ktorý má v Anglicku tradície i z robotníckeho hnutia. Hovorí sa o mladomanželoch a ich ženách, ktorí sa tu modlia. Ďalej je tu na inom mieste reakčný vtip o tom, aký je rozdiel medzi kráľom a prezidentom – pričom nevedno, o akého prezidenta ide. Príkladom neúnosného spracovania tém je pedagogicky nesprávne a škodlivo postavený čl. 35, v ktorom sa hovorí napr. medzi dvoma dievčatami len o kupovaní klobúkov, lenivom ponevieraní sa a pod.*“

v druhej polovici 20. storočia a v socialistickom štáte.“[46]

17. februára 1971 Jozef píše prvé riadky Logopedického denníka: „*Logopedické podnety v dennom živote a praxi sú také bohaté, že je večná škoda ich nezaznamenať. Keď toho roku zaoberáme sa myšlienkou osláviť dvadsaťročné jubileum logopedickej činnosti vo Východoslovenskom kraji a súčasne aj na Slovensku (a to celoštátnou logopedickou konferenciou v Košiciach, ktorej plán som už predložil riaditeľstvu Obl. ústavu národného zdravia v Košiciach) – prišlo mi na um toto: Keby som si po dvadsať rokov bol značil iba jednu stránku zo svojich zážitkov, praxe a rozjímaní o logopédii, bol by z toho dnes už vyše sedemtisíc stránok. Dnes prešlo prahom logopedickej poradne 50 detí a ešte viac rodičov. Impulz k myšlienke Logopedického denníka mi dala matka chlapca – všedný prípad. Na otázku – Ako sa voláš? – zachveli sa niekoľkokrát pery a prerušovaný zvuk sa ozval až po niekoľkých sekundách. Pre dieťa tieto sekundy boli večnosťou a pre logopéda známe pocity bez východiska... Ako pomôcť? Na to je treba celý štáb pracovníkov. Žiaľ, zajakavé deti už nepočítame na stovky, ale na tisícky. Dieťa sa dostáva na logopedické vyšetrenie až po uplynutí troch dlhých rokov od objavenia sa zajakavosti. Matka – zdravotná sestra – sa obrátila na primára pediatra. Dostala odpoveď, akú zvyčajne dostávajú rodičia: – On z toho vyrastie. – Dieťa z toho nevyrástlo, iba pribúdali lieky a ich zvýšené dávky. Reč sa zhoršovala. Až prerušenie dodávky liekov pre výskyt cholery prinieslo zlepšenie reči. Začudovali sme sa, že dieťa nechodí do materskej školy... bolo prvou vecou, ktorú by sme odporúčali. – To primár nechceli dovoliť, aby sme dieťa dali do škôlky. – Ako majú lekári vedieť, čo so začínajúcou zajakavosťou, keď v štúdiu medicíny o tom nič nepočujú a medici do našej poradne už desať rokov nechodia... Po troch rokoch poslal pediater nešťastníka do neurologickej poradne. Pristúpili ďalšie lieky a len po niekoľkých kontrolách neurológ poukázal dieťa k logopédovi. Chlapec hovorí po maďarsky aj slovensky. S otcom a starou matkou väčšinou po maďarsky, ale tú reč zas neovláda matka. Problém nie zriedkavý, lebo dosť rodičov si želá, aby si ich dieťa osvojilo maďarčinu ako prvý jazyk, i keď potom dieťa bude chodiť do slovenskej školy. Náš prístup: vypnúť jeden jazyk, kým porucha pominie, spomaliť tempo reči... Rodičia chodia do logopedických poradní s dôverou, pochybnosťami, ale väčšinou s nádejami. Dnes je medzi nimi aj matka štvorročného chlapca s ťažkou dysláliou. Skúšame, ako robí mašinka a ako robí traktor. Dieťa po niekoľkých pokusoch vydá zvuky, ktoré sa podobajú na š... Ustarostená dedinská matka mi tlačila desaťkorunovú bankovku do dlane. Nechápala, že som nič neprijal. – Ťažký deň a ťažký život, – bol refrén uháňajúcej električky, ktorá ma večer viezla domov.*“

[46] SOUDEK, Lev: Recenzia učebnice angličtiny pre samoukov /I. diel/ od Dr. J. Lišku.

Denníkový zápis zo 4. januára 1973: „*Dnes sa mi dostal do ruky prvý výtlačok Logopedického zborníka I. Hneď ráno som prevzal 900 kusov a sám ich naložil do dodávky – aj vyložil a uskladnil v priestoroch JÚĽŠ SAV na Vodárenskej ulici. Spotil som sa poriadne, a tak mi napadla myšlienka – čo bolo ľahšie: napísať štúdie, zostaviť zborník, robiť korektúry po nociach – či v rýchlom tempe vyniesť polovicu nákladu. Druhú polovicu previezli do Fakultnej nemocnice a uskladnili v mojej pracovni už najatí ľudia. V autobuse som zborník ukázal logopedickej asistentke Haščákovej. Spýtala sa, či mám radosť. Odpovedal som: – Niet času, treba pripravovať Logopedický zborník 2. – Je tu však určité uvoľnenie a zadosťučinenie, že práca nevychádza vždy nazmar.*“

Koncom mája 1981 si po návrate z pobytu v nemocnici do diára zaznamenal spomienky na 4. marec: „*Pracoval som v poradni od rána do pol štvrtej bez prestávky, aj bez desiatej a obeda. Mal som ísť ešte na ORL kliniku kvôli výkazom... Spadol som dozadu... V ambulancii mi zošili temeno hlavy... Pri odchode z nemocnice som bol slabý, lebo som stratil 10 kg hmotnosti. Sotva som kráčal. Každý krok znamenal strašné vypätie a námahu.*“

12. decembra 1981 vystupuje posledný raz verejne (pred 140-členným auditóriom). „*Po skončení závěrečných slov J. Lišky, která vyznívala – blízká šepotu – jako poselství či závěť, setrvalo auditorium v hlubokém tichu; nikto neopustil svoje místo... Teprve jeho tichá úsměvná slova: – Tak už choďte domov, už je naozaj koniec! Všetko dobre. – uvolnila přemýšlivé napětí a zvolna rozvlnila stále tiché auditorium.*“[47] – takto opisuje jeden z účastníkov záver VIII. logopedickej konferencie SLS na Štrbskom Plese.

V skoré ráno 28. januára 1982 v polospánku vidím Jozefa štverať sa na krištáľovú Bunyanovu horu. Na samom vrcholci štítu má otec žiarivo usmiatu tvár. Akoby sa pohyboval vo vzduchoprázdne a už sa chystal dopovedať nedokončený príbeh, ktorý mi vlastnými vybočeniami z Bunyanovej pôvodiny rozprával v detstve pri zaspávaní. Krátko nato zazvonil telefón. Z nemocnice oznamujú, že Jozef práve zomrel.

„*Svet by mohol byť čistý ako hory – a život pekný a príjemný ako tá februárová pohoda*“ – zapísal si do denníka po lyžovaní v Krkonošiach pred tridsiatimi tromi rokmi. Na mramorovej doske na trebejovskom cintoríne je vytesaný dátum skonu 27. január. Sedmička, ako zdôvodnil kamenár – logopedický pacient, sa vytesáva ľahšie než číslo osem...

---

[47] SYNEK, František: *VIII. Logopedická konference SLS.* In: Logopedický zborník 7, Východoslovenské vydavateľstvo Košice 1984, s. 421 – 422.

LITERATÚRA A PRAMENE

BUNYAN, John: *Pilgrim's Progress. Moody Publishers*, Chicago 1964. Cesta pútnika. Občianske združenie Dobrá správa 2017.

ČORBOVÁ, Viera: Súpis prác Jozefa Lišku za roky 1941 – 1977. In: *Logopedický zborník*. 6. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 355 – 360.

DOHŇANSKÝ, Ján: *Pamätnica NB*. Bratislava: Hlavné veliteľstvo národnej bezpečnosti 1946.

LIPTÁK, Ľubomír: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. 1. vyd. Bratislava: Kalligram 1999. 353 s.

LIŠKA, Jozef: O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti. *Slovenská reč*, 29, 1964, s. 193 – 210.

LIŠKA, Jozef: Záver k diskusii o kodifikácii spisovnej výslovnosti. In: *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 197.

LIŠKA, Milan: *Genealogická stopa rodu Liška, časť 1*. Košice 2017.

MEDVEC, Anton: *Trebejov, po stopách minulosti*. Košice: MVK Press 2009. 157 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Spomienka na Jozefa Lišku. In: *Slovenská reč*, 67, 2002, č. 3.

SVAČINA, Stanislav: Jubileum Jozefa Lišky. In: *Logopedický zborník*. 6. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo pre Slovenskú logopedickú spoločnosť so sídlom v Košiciach, 1978, s. 345 – 354.

SYNEK, František: VIII. Logopedická konference SLS. In: *Logopedický zborník*. 7. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 421 – 422.

RESUMÉ

Jazykovedec a logopéd Jozef Liška sa narodil v Trebejove 2. apríla 1917 v rodine roľníka a aktivistu Modrého kríža. Po štúdiách na Karlovej univerzite v Prahe pôsobil ako stredoškolský a vysokoškolský pedagóg. Po druhej svetovej vojne absolvoval postgraduálne štúdium v Londýne a v Prahe. Od roku 1951 až do svojej smrti v roku 1982 sa venoval zakladaniu a rozvoju logopédie. Syn Jozefa Lišku vyberá z početných rodinných albumov niekoľko spomienok a momentiek.

SUMMARY

From the family album of Jozef Liška

Jozef Liška was born on April 2, 1917 in a small village Trebejov near Košice, Slovakia. As the family's ninth child he was influenced by his father Ján Liška, a farmer, mayor of Trebejov and a Blue Cross activist (a Christian organisation engaged in the prevention of problems related to alcohol consumption). From 1935 to 1939 Jozef Liška studied English, Czech and Slovak languages at Charles University in Prague. From 1946 to 1947 he studied phonetics under professor Daniel Jones, the head of the Department of Phonetics at University College, London. Although Jozef Liška is remembered for his work as the first person in Slovakia to take up speech therapy as a full time profession, creating a network of over one hundred clinics where tens of thousands of children with impaired speech have been cared for. His interests ranged far more widely, he is the author of several published and unpublished English textbooks and studies of East Slovak dialects. The memories of his son Daniel are mainly of the key life events of Jozef Liška, who died in Košice on January 28, 1982.

Fotografická príloha

Z RODINNÉHO FOTOALBUMU LIŠKOVCOV

Jozef Liška ako osemnásťročný (1935)

Letné prázdniny v Trebejove (1936)

Počas študijného pobytu v Škótsku (1938)

Štúdium na Karlovej univerzite v Prahe (1938)

Jozef Liška ako dvadsaťštyriročný (1941)

Na bratislavskom korze (1942)

S rodičmi v Trebejove (1943)

Letné prázdniny v Trebejove – Jozef Liška bol majstrom britských vysokých škôl v hode guľou, za reprezentáciu Veľkej Británie na turnaji v Paríži a druhé miesto na predolympijskom atletickom turnaji získal „Full colours“, najvyššie vyznamenanie vysokých škôl, i ocenenie z rúk princa Henryho, brata kráľa Juraja VI.

Rodinná dovolenka v Rumunsku

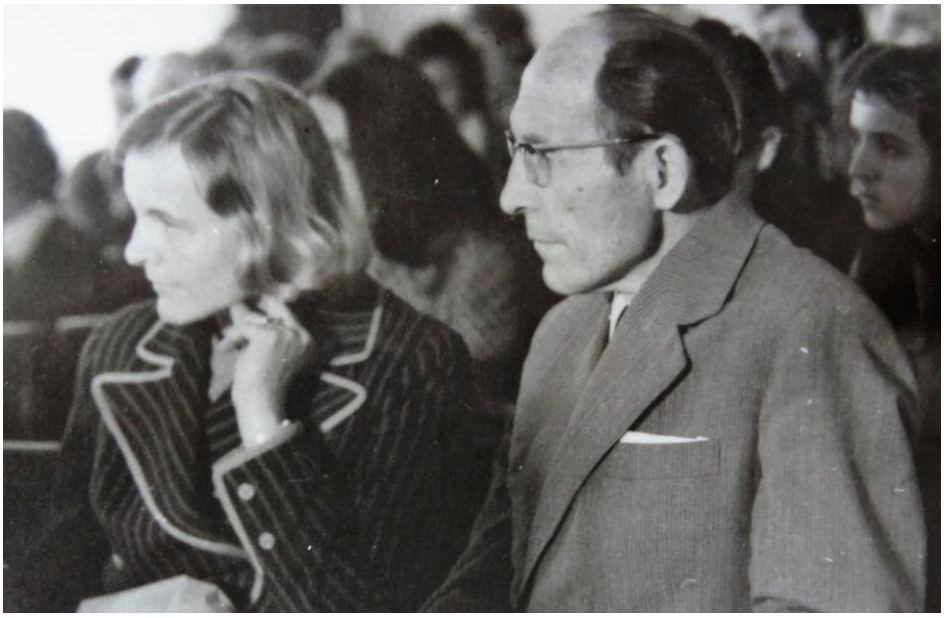

S manželkou na logopedickej konferencii

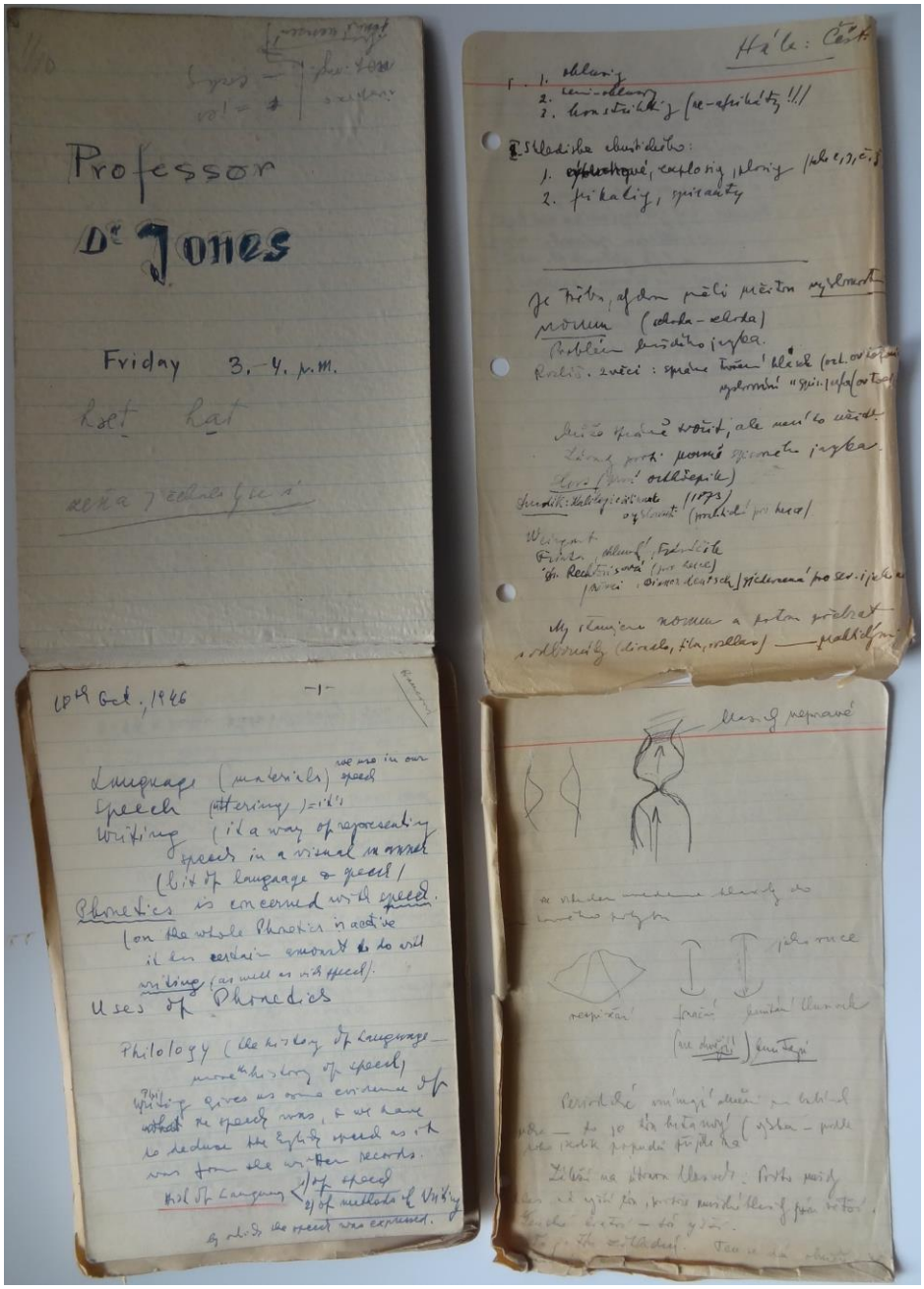

Poznámky Jozefa Lišku z prednášok svetoznámeho fonetika prof. Daniela Jonesa na University College v Londýne (1946 – 1947)

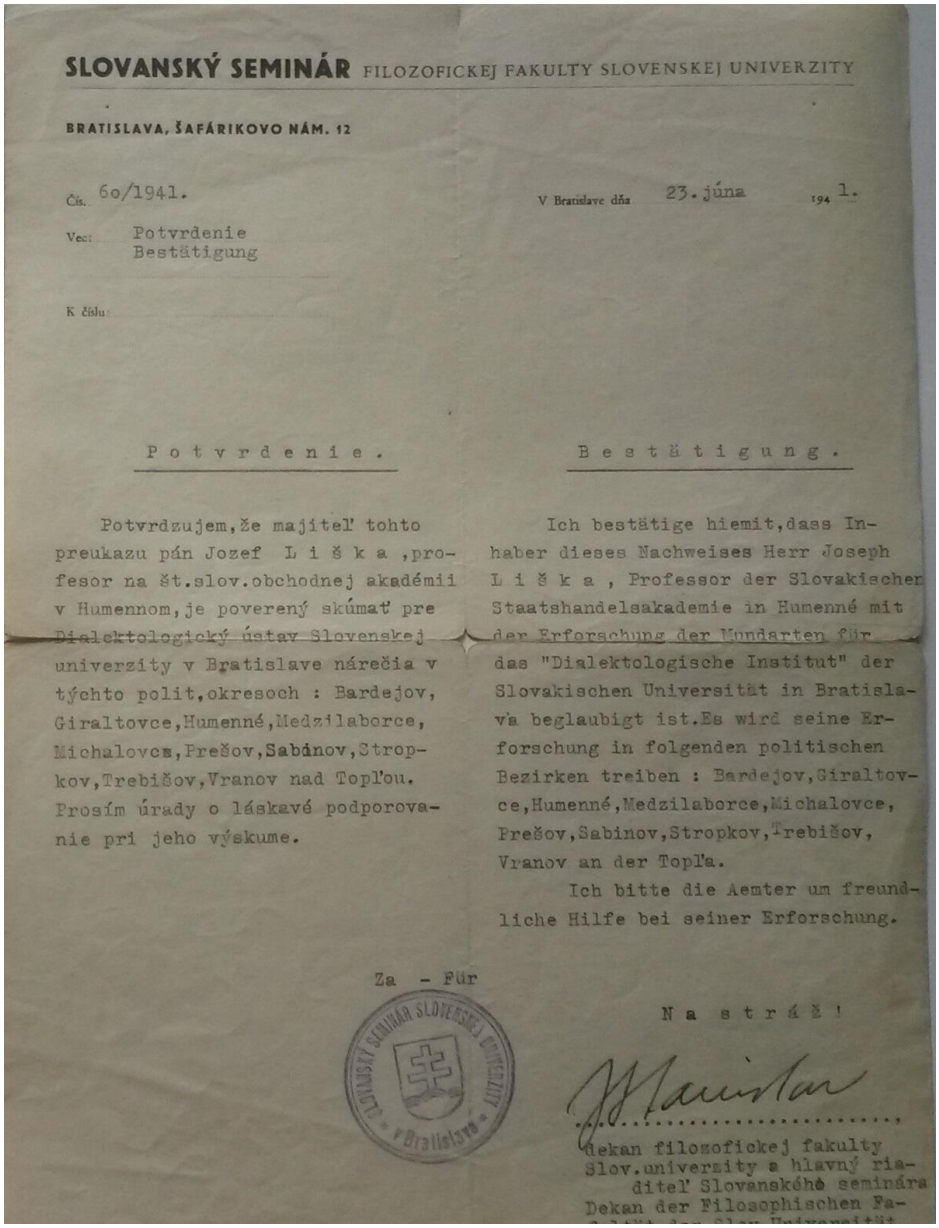

SLOVANSKÝ SEMINÁR FILOZOFICKEJ FAKULTY SLOVENSKEJ UNIVERZITY

BRATISLAVA, ŠAFÁRIKOVO NÁM. 12

Čís. 60/1941. V Bratislave dňa 23. júna 1941.

Vec: Potvrdenie
Bestätigung

K číslu:

Potvrdenie.

Potvrdzujem, že majiteľ tohto preukazu pán Jozef L i š k a, profesor na št.slov.obchodnej akadémii v Humennom, je poverený skúmať pre Dialektologický ústav Slovenskej univerzity v Bratislave nárečia v týchto polit.okresoch : Bardejov, Giraltovce, Humenné, Medzilaborce, Michalovce, Prešov, Sabinov, Stropkov, Trebišov, Vranov nad Topľou. Prosím úrady o láskavé podporovanie pri jeho výskume.

Bestätigung.

Ich bestätige hiemit, dass Inhaber dieses Nachweises Herr Joseph L i š k a, Professor der Slovakischen Staatshandelsakademie in Humenné mit der Erforschung der Mundarten für das "Dialektologische Institut" der Slovakischen Universität in Bratislava beglaubigt ist. Es wird seine Erforschung in folgenden politischen Bezirken treiben : Bardejov, Giraltovce, Humenné, Medzilaborce, Michalovce, Prešov, Sabinov, Stropkov, Trebišov, Vranov an der Topľa.

Ich bitte die Aemter um freundliche Hilfe bei seiner Erforschung.

Za - Für

SLOVANSKÝ SEMINÁR SLOVENSKEJ UNIVERZITY v Bratislave

N a s t r á ž !

.....,
dekan filozofickej fakulty
Slov.university a hlavný riaditeľ Slovanského seminára
Dekan der Filosophischen Fa-

Dvojjazyčné (slovensko-nemecké) potvrdenie dekana FF SU v Bratislave, že J. Liška je poverený skúmať pre Dialektologický ústav Slovenskej univerzity nárečia v okresoch Bardejov, Giraltovce, Humenné, Medzilaborce, Michalovce, Prešov, Sabinov, Stropkov, Trebišov a Vranov n. Topľou (23. 6. 1941)

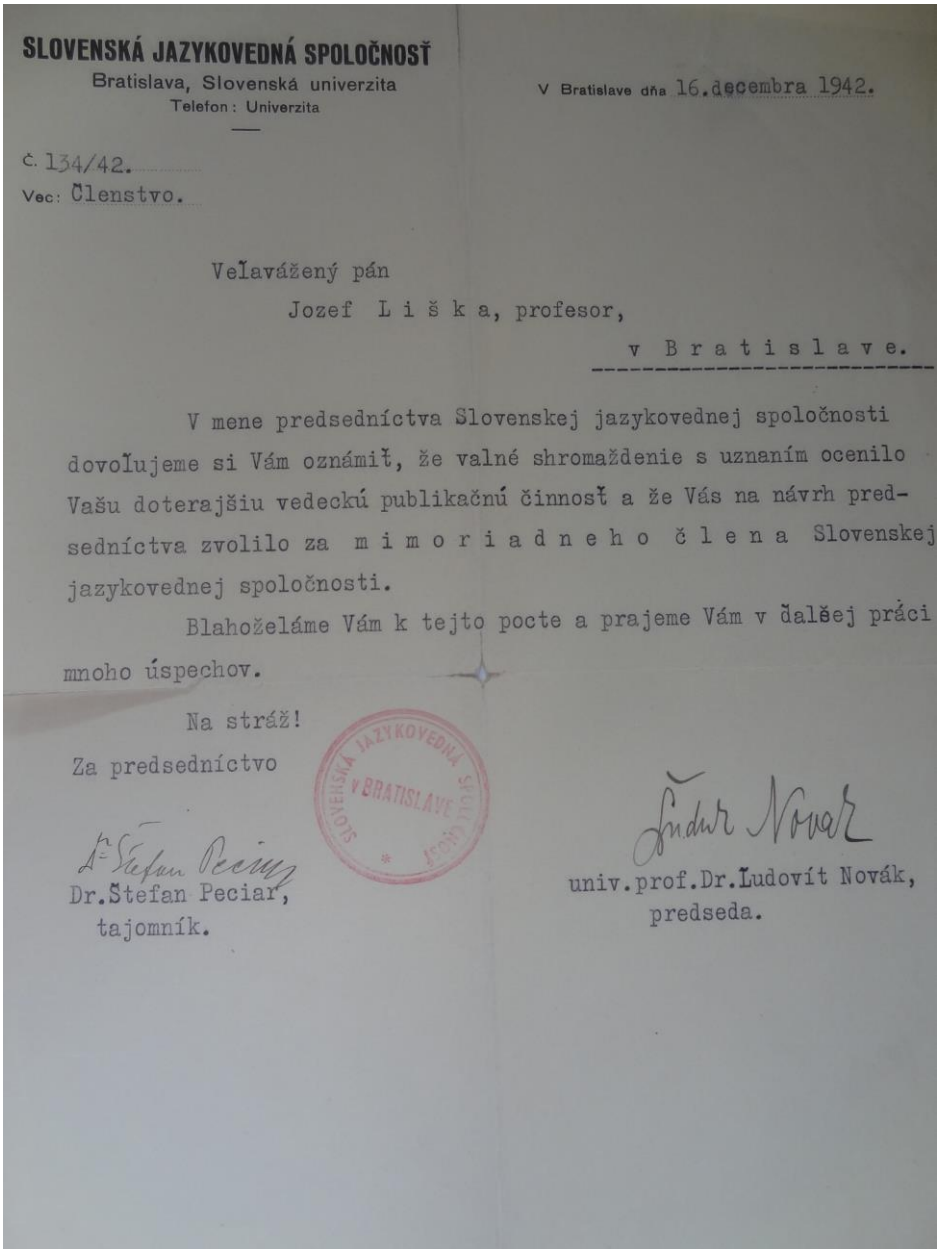

SLOVENSKÁ JAZYKOVEDNÁ SPOLOČNOSŤ
Bratislava, Slovenská univerzita
Telefon: Univerzita

V Bratislave dňa 16. decembra 1942.

Č. 134/42.
Vec: Členstvo.

Veľavážený pán
Jozef L i š k a, profesor,
v B r a t i s l a v e.

V mene predsedníctva Slovenskej jazykovednej spoločnosti dovoľujeme si Vám oznámiť, že valné shromaždenie s uznaním ocenilo Vašu doterajšiu vedeckú publikačnú činnosť a že Vás na návrh predsedníctva zvolilo za m i m o r i a d n e h o č l e n a Slovenskej jazykovednej spoločnosti.

Blahoželáme Vám k tejto pocte a prajeme Vám v ďalšej práci mnoho úspechov.

Na stráž!

Za predsedníctvo

Dr. Štefan Peciar,
tajomník.

SLOVENSKÁ JAZYKOVEDNÁ SPOLOČNOSŤ V BRATISLAVE

univ. prof. Dr. Ľudovít Novák,
predseda.

Doklad o mimoriadnom členstve Jozefa Lišku v Slovenskej jazykovednej spoločnosti (16. 12. 1942)

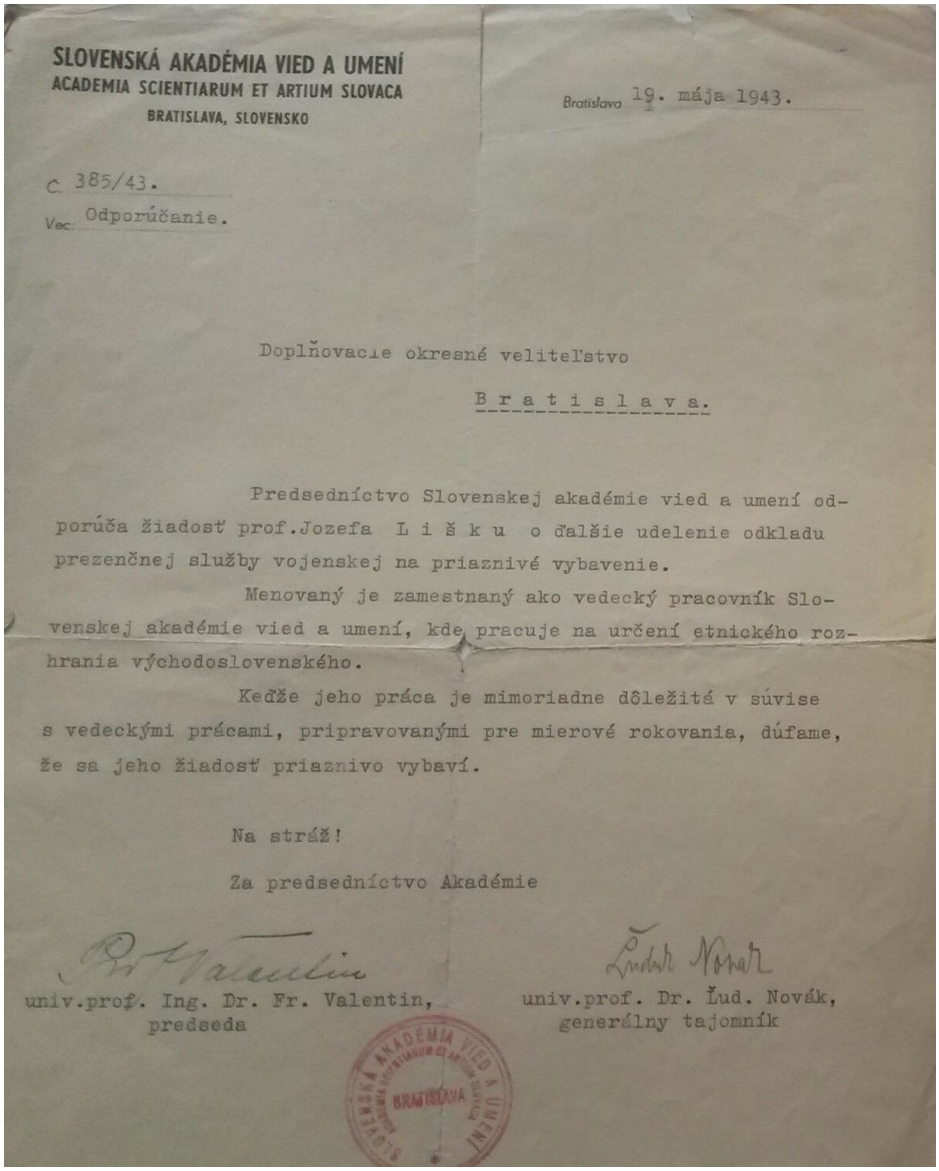

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED A UMENÍ
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVACA
BRATISLAVA, SLOVENSKO

Bratislava 19. mája 1943.

č. 385/43.
Vec Odporúčanie.

Doplňovacie okresné veliteľstvo

B r a t i s l a v a.

Predsedníctvo Slovenskej akadémie vied a umení odporúča žiadosť prof. Jozefa L i š k u o ďalšie udelenie odkladu prezenčnej služby vojenskej na priaznivé vybavenie.

Menovaný je zamestnaný ako vedecký pracovník Slovenskej akadémie vied a umení, kde pracuje na určení etnického rozhrania východoslovenského.

Keďže jeho práca je mimoriadne dôležitá v súvise s vedeckými prácami, pripravovanými pre mierové rokovania, dúfame, že sa jeho žiadosť priaznivo vybaví.

Na stráž!

Za predsedníctvo Akadémie

univ.prof. Ing. Dr. Fr. Valentin,
predseda

univ.prof. Dr. Ľud. Novák,
generálny tajomník

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED A UMENÍ BRATISLAVA

Odporúčanie Predsedníctva Slovenskej akadémie vied a umení na odklad prezenčnej vojenskej služby J. Lišku, keďže jeho práca na určení etnického rozhrania východoslovenského „je mimoriadne dôležitá v súvise s vedeckými prácami, pripravovanými pre mierové rokovania“ (19. 5. 1943)

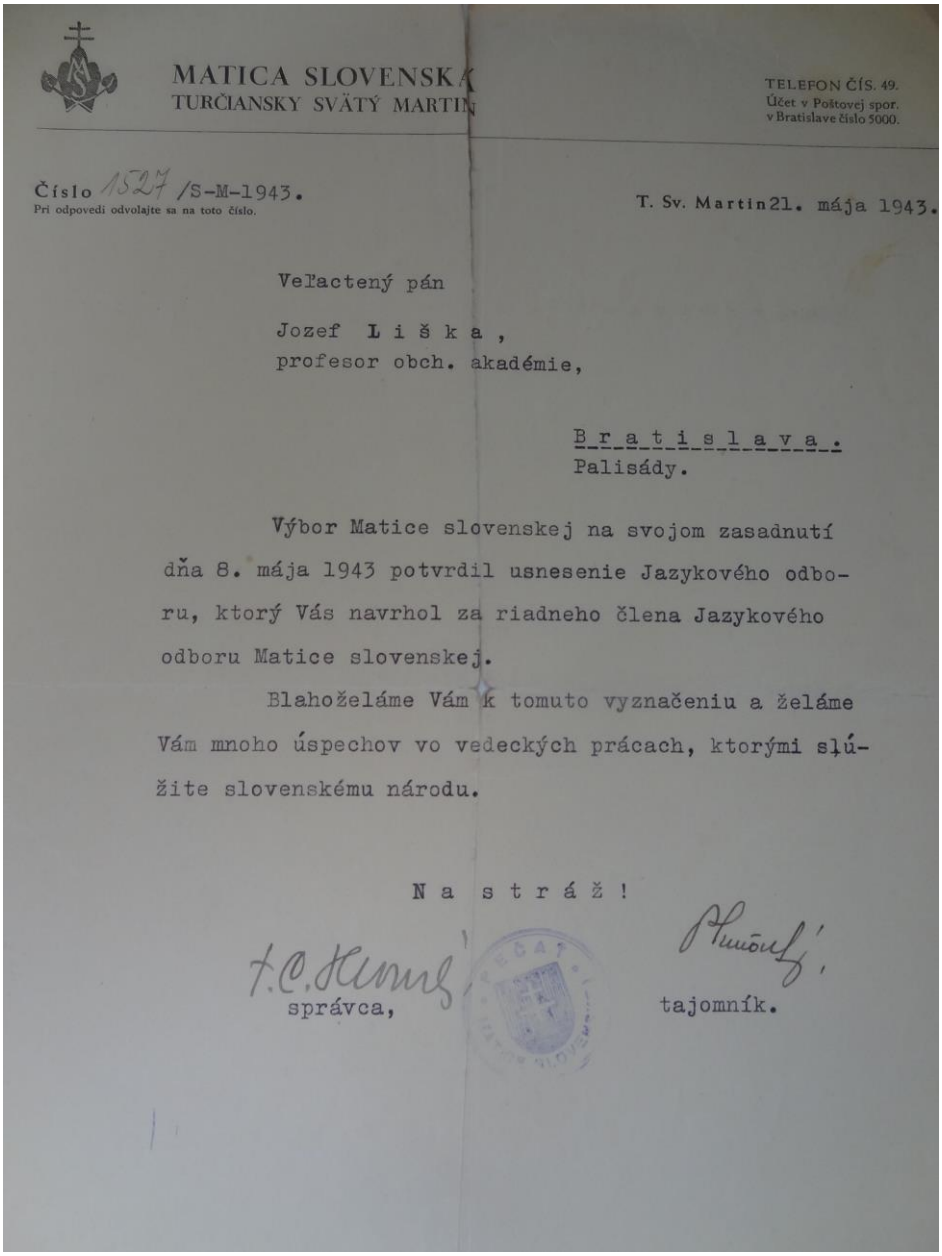

MATICA SLOVENSKÁ
TURČIANSKY SVÄTÝ MARTIN

TELEFON ČÍS. 49.
Účet v Poštovej spor. v Bratislave číslo 5000.

Číslo 1527 /S-M-1943.
Pri odpovedi odvolajte sa na toto číslo.

T. Sv. Martin 21. mája 1943.

Veľactený pán

Jozef L i š k a ,
profesor obch. akadémie,

B r a t i s l a v a .
Palisády.

Výbor Matice slovenskej na svojom zasadnutí dňa 8. mája 1943 potvrdil usnesenie Jazykového odboru, ktorý Vás navrhol za riadneho člena Jazykového odboru Matice slovenskej.

Blahoželáme Vám k tomuto vyznačeniu a želáme Vám mnoho úspechov vo vedeckých prácach, ktorými slúžite slovenskému národu.

N a s t r á ž !

správca, tajomník.

Doklad o členstve Jozefa Lišku v Jazykovom odbore Matice Slovenskej (21. 5. 1943)

POZNÁMKY:

ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS ŠAFARIKIANAE 127
2019

NÁZOV PUBLIKÁCIE
K ú z l o z v u k o v

RECENZENTI
prof. PhDr. Slavomír ONDREJOVIČ, DrSc.
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave

doc. Mgr. Renáta PANOCOVÁ, PhD.
Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach

EDITORI
PhDr. Marián GLADIŠ, PhD.
Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach

PhDr. Lucia JASINSKÁ, PhD.
Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach

VYDAVATEĽ
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Vydavateľstvo ŠafárikPress

MIESTO VYDANIA
Košice

ROK VYDANIA
2019

ROZSAH
6 AH

VYDANIE
prvé

ISBN 978-80-8152-746-3 (E-PUBLIKÁCIA)